

VU Research Portal

Tussen voorzorgcultuur en veiligheidsutopie: reactie op Roel Pieterman

Boutellier, J.C.J.

published in

Recht der werkelijkheid
2005

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Boutellier, J. C. J. (2005). Tussen voorzorgcultuur en veiligheidsutopie: reactie op Roel Pieterman. *Recht der werkelijkheid*, 26(1), 67-70.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Inhoudsopgave

Van de redactie <i>Heleen Weyers</i>	1
---	---

ARTIKELEN

Anno 2000 vliegen heksen nog steeds... de gevangenis in... <i>Veerle van Gijsegem</i>	5
Dubbele nationaliteit: papierje of identiteit? <i>Betty de Hart</i>	31
Signaalwerking: positieve symbolische effecten in het werk van Vilhelm Aubert <i>Rob Schwitters</i>	47

FORUM

Tussen voorzorgcultuur en veiligheidsutopie Reactie op Roel Pieterman <i>Hans Boutellier</i>	67
--	----

RECENSIES & REVIEWS

Mythes ontkracht <i>Julia Arnscheidt</i>	73
Met de Roma op café Culturele disposities onderzocht <i>Joke Kusters</i>	79
Institutionele communicatie in de asielpprocedure <i>Niels van Manen</i>	83
Bescherming van mensenrechten <i>Gert Verschraegen</i>	93
Doorwerking van rechterlijke uitspraken <i>Vina Wijkhuis</i>	97
Over de auteurs	103

Geboren uit een familie van juristen ging hij na het behalen van het diploma Gymnasium-B, Nederlands recht studeren aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij was werkzaam op meerdere ministeries en ondersteunde de parlementaire enquête naar het beleid ten aanzien van het RSV-concern. Hij was lid van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en van de Raad van State. Voorwaar iemand waarvan we kunnen verwachten dat hij iets in zijn mars heeft.

Hij wil verbetering op het terrein van rechtspleging en rechtshandhaving en, hoe kan het anders in deze tijd, het veiligheidsprogramma tot een succes maken. Hij wil dat er een oplossing komt voor de problemen in de rechtsstaat en verzet zich tegen het principe van ‘u vraagt, wij draaien’.

Onze man is van gereformeerde huize. Het huwelijk is voor hem dan ook een heel belangrijke zaak. Zo belangrijk dat hij meent dat er een einde moet komen aan de mogelijkheid om het om te zetten in een geregistreerd partnerschap. Een verbintenis met een bijzondere betekenis (het huwelijk) kan volgens hem alleen verbroken worden via een rechterlijke beslissing. Hoe de belasting van de rechterlijke organisatie afgewogen wordt tegen de andere in het geding zijnde belangen wordt niet vermeld.

Kinderen hebben zijn warme belangstelling. De ontbinding van het huwelijk voor de rechter gaat gepaard met een regeling waarin de omgang met het kind dwingend vastgelegd wordt. Omdat hij uitgaat van een positief verband tussen een wettelijk verbod op het slaan van kinderen en het verminderen van het aantal mensen dat hun kinderen slaat, heeft hij een wetsvoorstel voorgelegd dat ouders bewust moet maken van de ‘manier waarop zij grenzen stellen aan hun kinderen’.

En ook de man of vrouw op de straat weet hij te treffen. Bijna onopgemerkt is sedert 1 januari ter versterking van de rechtshandhaving de Wet op de Uitgebreide Identificatieplicht in werking getreden. De geruisloosheid van de invoering is opmerkelijk gezien de voorgeschiedenis van de identificatieplicht. Tot in de jaren tachtig was in veel kringen de verwijzing naar *Ausweis* voldoende om het onaanvaardbare van identificatieplicht duidelijk te maken. Proefballonnen in die richting werden met veel lawaai neergehaald. In 1989 is men op zoek geweest naar een wetenschappelijk bewijs voor de bijdrage van identificatieplicht aan rechtshandhaving, maar een dergelijk verband bleek niet eenduidig vast te stellen. In 1994 kregen de voorstanders van een identificatieplicht een voet tussen de deur. Met de toenmalige Wet op de Identificatieplicht werden uiteenlopende doelen nagestreefd als het afschaffen van de discriminerende regel dat alleen vreemdelingen een identificatieplicht hadden en het bestrijden van voetbalvandalisme en zwartrijden in het openbaar vervoer. Zeer controversieel was de identificatie op de werkplek omdat tegenstanders meenden dat dit leidde tot een – verkapte – algemene identificatieplicht. Op dit punt werd het wetsvoorstel toen afgezwakt. Met een beroep op het complexer worden van de samenle-

ving komt onze man in 2003 tot de conclusie dat de bestaande beperkte identificatieplichten niet meer toereikend zijn. Ook nu zijn we nog niet wettelijk verplicht tot het bij ons dragen van een identiteitsbewijs: we hoeven het alleen maar te kunnen laten zien als een politieagent het in het kader van een ‘redelijke taakuitoefening’ van ons verlangt. Of er een kritisch punt is waarop complexiteit noopt tot identificatieplicht voor rechtshandhaving, is niet onderzocht.

Onze man is zonder meer een actief minister. Diep doordringend in het privé-leven van de burgers en zeer expliciet over de normen en waarden waarnaar zij moeten leven, maar absoluut niet betrokken op de empirische onderbouwing van zijn beleid. Of de flitsscheiding problemen oplevert, daarnaar is geen onderzoek gedaan. Hoe een omgangsplicht werkt, weten we niet. Het Duitse onderzoek naar het effect van de wet tegen het slaan van kinderen (invoeringsdatum 2000) laat alleen zien dat er sedert de jaren negentig een trend is naar minder slaan; en in hoeverre identificatieplicht bijdraagt aan rechtshandhaving is na 1989 ook niet meer onderzocht.

Over de ideologie van zijn daden meet ik me beroepsmatig geen oordeel aan – iemand die een fulminerend betoog daarover graag leest, verwijs ik naar Britta Böhlrs *Crisis in de rechtstaat* – maar wat betreft empirische onderbouwing is de politiek van Jan Hein Donner een steen des aanstoots.

Heleen Weyers

De redactie hecht eraan mw. H. van de Put zeer hartelijk te danken voor de inzet en toewijding waarmee zij de afgelopen tien jaar de lay-out voor *Recht der Werkelijkheid* heeft verzorgd.

ARTIKELN

Anno 2000 vliegen heksen nog steeds... de gevangenis in...

Veerle van Gijsegem

Inleiding

In het kader van de voorbereiding van een doctoraat getiteld 'Rechtspluralisme en conflictoplossing in strafzaken: gevallenstudie bij de Wê en de correctionele rechtbank van Man', heb ik veldwerk verricht in de Republiek Ivoorkust.

Mijn jarenlange vriendschapsbanden met een Ivoriaanse hebben de keuze voor deze West-Afrikaanse staat beïnvloed. Andere relevante overwegingen voor die keuze zijn: het officiële strafrechtssysteem van Franse oorsprong, waardoor ik met de *law in the books* reeds vertrouwd ben, en de, naar Afrikaanse normen, vrij goed uitgebouwde wegeninfrastructuur, waardoor de binnenlandse verplaatsingen sneller en goedkoper kunnen gebeuren. Ik heb vervolgens geopteerd voor een onderzoek bij de Wê, zijnde de etnische groep van mijn Ivoriaanse vriendin. Haar familie heeft aanvaard om de verantwoordelijkheid op te nemen voor de kwinyo (de witte vrouw) tijdens haar verblijf in hun dorp Trokpadrou. Vanuit deze eerste standplaats heb ik onderzoek verricht in de zeven dorpen van de groep Nidrou tijdens de maanden maart, april en mei 1999. Het onderzoek naar de conflictoplossing bij de Wê is vervolgens verder gezet in de vijftien dorpen van de groep Gbéan, met als standplaats Batiébly. Het dorpshoofd heeft, op verzoek van de *sous-préfet* van Kouibly, gedurende de maanden augustus, september en oktober 1999 verantwoordelijkheid voor mij opgenomen.

De bedoeling van het onderzoek in de 22 Wê-dorpen, is in de eerste plaats te trachten achterhalen via participerende observaties en interviews met de 22 dorpshoofden en de chef van de groep Nidrou, wie de Wê zijn, wat hun wereldbeeld is, welke de belangrijke gebeurtenissen in het leven van een Wê zijn, en ten slotte wat de Wê als deviant gedrag beschouwen. Van deze afwijkende gedragingen zijn vervolgens enkel deze weerhouden die eveneens in de Ivoriaanse *Code Pénal* als strafrechtelijke inbreuken staan vermeld. Het gaat met name, volgens de westerse juridische terminologie, om overspel, levensdelicten, slagen en verwondingen, diefstal en misbruik van vertrouwen. Via fictieve gevallen betreffende voormelde strafrechtelijke inbreuken, heb ik, met behulp van tolken, de 22 dorpshoofden, de chef van de groep Nidrou en acht familiechefs uit Trokpadrou en Batiébly bevraagd om te achterhalen hoe dergelijke conflicten worden opgelost, rekening houdende met de hoedanigheid van de bij het conflict betrokken partijen, de plaats en het tijdstip van de feiten en de gevolgen van de inbreuk (zie Van Gijsegem, 2001).

Wat mij eveneens sterk interesseert, is te weten te komen in welke omstandigheden de Wê zich tot de officiële strafrechtsbedeling richten, met name de *gendarmierie* en de correctionele rechtbank van Man.¹ *In the books* wordt rechtspluralisme niet aanvaard in de Republiek Ivoorkust, zodat de Wê in principe, net zoals alle andere inwoners van de Ivoorkust, op de Ivoriaanse Justitie een beroep moeten doen voor de oplossing van hun conflicten. *In practice*, richten de Wê woonachtig in ruraal gebied zich, omwille van culturele en structurele redenen, echter zelden tot de officiële Justitie die, wat het strafrecht betreft, in de eerste plaats gericht is op de bestraffing van de dader en weinig aandacht schenkt aan het slachtoffer. Zij verkiezen doorgaans hun conflicten, met inbegrip van strafrechtelijke inbreuken, op te lossen via hun eigen autochtone methoden van conflictoplossing. Deze streven er hoofdzakelijk naar het slachtoffer of zijn familie te vergoeden en vreedzaam samenleven van de verwanten van dader en slachtoffer opnieuw mogelijk te maken (zie Van Gijsegem, 1991).² Een beroep op de Ivoriaanse strafrechtsbedeling vereist daarenboven verplaatsingen naar de gendarmerie, gevolgd door één of meer 'reizen' naar Man wanneer de zaak voor de rechtbank voorkomt. Dat is voor vele Wê, net zoals voor vele andere rechtsonderhorigen, te tijdrovend en te duur,³ zodat er in werkelijkheid een uitgesproken rechtspluralisme bestaat en de autochtone regels van de Wê⁴ en de andere etnische groepen nog absoluut levend recht zijn. Volgens een aantal onderzoekers leeft tachtig tot negentig procent van de Ivorianen nog steeds hoofdzakelijk volgens autochtone regels, ook al zijn deze officieel al verschillende decennia afgeschaft of verboden. De staat bekleedt dus geenszins een dominante plaats bij de conflictoplossingen (zie o.a. Le Roy, 1971, Rouland, 1991, 193 en Zah-Bi, 1995, 8).

Mijn onderzoek is dus veel ruimer dan, zoals de titel van deze bijdrage misschien doet vermoeden, een studie rond hekserij en heksenprocessen. Het was initieel zelfs helemaal de bedoeling niet om hekserij te bestuderen. In mei 1999 ben ik echter op de hoogte gebracht van een heksenproces dat zou plaatsvinden in een dorp van de groep Nidrou. Een schooldirecteur, woonachtig en werkend in de stad, voert een proces tegen zijn verwanten, woonachtig en werkend in zijn dorp, omdat hij zich al geruime tijd ziek voelt en vreest dat zij hem via

1 Het is trouwens om die reden dat enkel deviante gedragingen die eveneens in de Ivoriaanse *Code pénal* voorkomen, zijn weerhouden voor het onderzoek.

2 De conflicten bij de Wê worden doorgaans opgelost door tussenkomst van de chefs. Voor problemen binnen de familie is in principe de familiechef bevoegd. Voor problemen tussen families, wordt doorgaans een beroep gedaan op de dorpschefs en hun notabelen. Voor ernstige conflicten kan de chef van de groep tussenkomen. In extreme gevallen kan een beroep worden gedaan op maskers.

3 Voor een ticket enkele rit van Batiébly naar Man moet bijvoorbeeld 1.000 CFA (100 CFA = 1FF) betaald worden. Het loon voor een hele dag werken op het veld van een opdrachtgever bedraagt 500 CFA.

4 De bevroegde magistraten van de correctionele rechtbank van Man zijn het er over eens dat de Wê zeer veel naar de rechtbank stappen. Dat wordt echter niet bevestigd door mijn ervaringen. Tijdens mijn verblijf van zes maanden in Wê-dorpen is mij slechts één zaak bekend die aanhangig is gemaakt bij de Ivoriaanse Justitie.

hekserij ziek maken en eventueel zullen doden. Een dergelijke buitenkans mag een onderzoeker uiteraard niet laten liggen. De observatie van dat heksenproces⁵ heeft echter niet in optimale omstandigheden kunnen plaatsvinden. Mijn gebruikelijke tolk wou deelnemen aan een begrafenisfeest,⁶ waardoor ik een beroep moest doen op andere tolken. Hierdoor zijn heel wat dialogen en discussies onvertaald gebleven. Opnames maken van het proces om die later te kunnen laten vertalen, was niet aangewezen. Mijn simpele aanwezigheid werd, ondanks de toestemming van het dorpshef en de fetisjeur,⁷ al als uiterst vreemd beschouwd en de vraag is gerezen: “Is die *kwinyo* misschien zelf een heks?” Om dezelfde reden zijn aanvankelijk evenmin foto’s gemaakt tijdens het proces.

Tijdens de maanden april, mei en juni 2000 heb ik mijn empirisch onderzoek voortgezet bij de *gendarmérie*, met name de brigades van Facobly en Kouibly die, onder andere, bevoegd zijn voor de dorpen waar ik heb verbleven, en bij de correctionele rechtbank van Man. Dit veldwerk omvat observaties van zittingen van de rechtbank, een dossierstudie en interviews met strafrechtspersonen. Hekserij was opnieuw geen prioriteit. Ik ging er aanvankelijk immers van uit dat heksenprocessen enkel nog in de dorpen gevoerd worden. Dat bleek echter een grote misvatting te zijn. Gedurende vijf van de negen bijgewoonde zittingen⁸ op de rechtbank in april en mei 2000, zijn elf hekserijzaken⁹ aan bod gekomen, waardoor mijn belangstelling voor deze processen opnieuw is gewekt. Toch blijft hekserij slecht één aspect van een veel ruimer onderzoek.

Wat de dossierstudie in de archieven van de correctionele rechtbank van Man betreft, zijn voor een periode van zes jaar de dossiers van telkens twee verschillende maanden opgevraagd, waaruit deze zijn geselecteerd waarin het-

-
- 5 Het heksenproces heeft acht dagen geduurd. Het masker heeft veertien verdachten van hekserij ‘onderzocht’ en zeven (drie mannen en vier vrouwen) van hen geïdentificeerd als heksen verantwoordelijk voor de problemen waarvoor hij is geconsulteerd. Voor een gedetailleerde beschrijving van het proces, zie Van Gijsegem, te verschijnen in 2005.
 - 6 De begrafenisfeesten behoren tot de belangrijkste feesten die de Wê organiseren. Alle familieleden worden uitgenodigd voor de plechtigheden die verschillende dagen duren en worden opgeluisterd met dans en zang. De organisatoren van het feest moeten gedurende die periode de genodigden logeren en voeden. Vaak beschikken de Wê over onvoldoende middelen om een begrafenisfeest onmiddellijk na het overlijden te organiseren. Meestal wordt bijgevolg het lijk kort na het overlijden begraven en volgen de plechtigheden op een later tijdstip, eventueel voor verschillende overledenen van de familie tegelijkertijd.
 - 7 De fetisjeur is de persoon die heksen kan identificeren en neutraliseren. In de literatuur wordt volgende terminologie gebruikt voor dergelijke ‘ontmaskeraar’: fetisjeur, charlatan, waarzegger, tovenaer, geestenbezweerder, medicijnman, masker, et cetera. Ik hanteer in deze tekst de termen fetisjeur of masker rekening houdend met de kracht die deze persoon bezit, de beschermende fetisjen waarvan hij zich bedient en de specifieke kledij die hij draagt (zie foto 1).
 - 8 Het gaat om vier zittingen van heterdaad-dossiers en vijf zittingen van dossiers na dagvaarding.
 - 9 Het betreft vier processen tijdens heterdaadzittingen en zeven processen tijdens zittingen na dagvaarding.

zij een Wê betrokken is, hetzij het misdrijf gelinkt is aan hekserij¹⁰ of aan een grondconflict. Bedoeling is om enerzijds een beeld te krijgen over een mogelijke evolutie gedurende een aantal jaren en anderzijds om na te gaan of seizoenschommelingen de bereidheid tot het voeren van processen bij de Wê eventueel beïnvloeden. Omwille van logistieke redenen is het echter onmogelijk gebleken om uit te maken of alle dossiers voor de betrokken maanden in mijn bezit zijn gekomen, zodat de keuze eerder als een quasi ad random selectie van dossiers op basis van beschikbaarheid moet worden beschouwd. In totaal zijn 144 dossiers bestudeerd waarin vonnissen zijn uitgesproken tijdens de periode 1994 tot en met 1999. Van deze dossiers zijn er 36 gelinkt aan hekserij. Van deze 36 dossiers hebben er 25 betrekking op klachten lastens hekserij-beoefenaars en zijn er elf aanhangig gemaakt door van hekserij verdachte personen die zijn mishandeld of wiens bezittingen zijn beschadigd of vernield.

Wat de interviews betreft, zijn in mei en juni 2000, onder andere¹¹ vijftien magistraten bevraagd via semi-gestructureerde interviews. De deelnemende magistraten zijn de voorzitter van de rechtbank, de procureur van de republiek, de jeugdrechter, één onderzoeksrechter, zeven zittende magistraten en vier substituit-procureurs.¹² De besproken thema's hebben enerzijds betrekking op hun visie over de autochtone conflictoplossingen en het in de praktijk voortbestaan hiervan, evenals hun vertrouwdheid met typische Wê-'instellingen' zoals maskers¹³ en anderzijds op hun mening over het functioneren van de Ivoiriaanse strafrechtsbedeling en over mogelijke alternatieven voor de gevangenisstraf, zoals bemiddeling en gemeenschapsdienst.

Aangezien ik op het moment van de interviews al een aantal heksenprocessen tijdens de zittingen van de rechtbank had geobserveerd en in de dossiers

10 De link met hekserij omvat enerzijds dossiers waarin verdachten van hekserij terecht staan (25 dossiers) en anderzijds zaken waarin verdachten van hekserij zich tot de Ivoiriaanse justitie wendden omdat zij als gevolg van de identificatie als heks in hun dorp zijn mishandeld of hun goederen werden vernield (elf dossiers).

11 Ook de commandanten van de *gendarmerie*-brigades van Facobly en Kouibly, onder andere, bevoegd voor de Wê dorpen waar ik verbleven heb, zijn geïnterviewd evenals alle (lees twee) advocaten van Man.

12 Eén zittende magistraat was wegens ziekte naar Abidjan teruggekeerd. Eén onderzoeksrechter en twee substituten wensten niet geïnterviewd te worden, waarbij de eerste als argument het geheim van het onderzoek aanhaalde en de twee anderen voortdurend de gemaakte afspraken voor het interview verplaatsten. Een substituit en een zittende magistraat konden wegens tijdsgebrek, onder andere veroorzaakt door een aantal onverwachte vergaderingen voor de magistraten, niet worden bevraagd.

13 Belangrijke maskers bij de Wê zijn de *glae* en de *kwi*. Over *kwi* heb ik weinig informatie omdat vrouwen *kwi* zelfs niet mogen zien, met uitzondering van de allerbelangrijkste *kwi*, die door de mannen niet mag worden gezien. Deze *kwi* komt echter slechts in zeer ernstige situaties zoals langdurige droogte, buiten, zodat ik hem niet heb kunnen zien. De *glae* mogen wel door vrouwen gezien worden. Deze maskers zijn onsterfelijke wezens die als tussenpersonen fungeren tussen *Gnonsoa* (god) en de mensen. Omdat de maskers onsterfelijk zijn, beschikken zij over kennis die deze van de mensen overstijgt en kunnen zij bijvoorbeeld tussenkomen bij de oplossing van ernstige conflicten, zoals hekserij of 'oorlog' tussen verschillende dorpen.

had bestudeerd, heb ik de magistraten eveneens gevraagd of hekserij volgens hen een belangrijk probleem is. Aangezien zij unaniem akkoord waren dat hekserij een bijzonder ernstige strafrechtelijke inbreuk is, die streng moet worden aangepakt, wens ik in deze bijdrage dieper in te gaan op volgende vragen: “Welke vonnissen spreken de magistraten van de correctionele rechtbank van Man uit lastens heksen en om welke redenen?” Teneinde deze vragen te trachten beantwoorden, rekening houdend met de specifieke context waarin zij zijn gesteld, geef ik eerst uiterst summier algemene informatie over hekserij en het geloof in hekserij in Afrika. Daarna volgt bondig de beschrijving van heksenprocessen volgens de autochtone regels van de Wê, gebaseerd op mijn observaties van een heksenproces in een dorp en op de dossierstudie bij de rechtbank van Man. Ten slotte komen de heksenprocessen voor de correctionele rechtbank van Man aan bod.

HEKSENPROCESSEN IN HET WESTEN VAN DE IVOORKUST

1. Het geloof in hekserij in Afrika

Wat hekserij en het geloof in hekserij betreft, bestaat er een enorme kloof tussen de westerse wereld en de Afrikaanse. In de westerse wereld wordt hekserij sedert enkele eeuwen hoofdzakelijk geassocieerd met sprookjes zoals Sneeuw- witje en Hansje en Grietje; psychiatrische problemen zoals schizofrenie en achtervolgingswaan, en bijgeloof zoals de zwarte kat, of het heeft een plaats gekregen in geschiedenisboeken, bijvoorbeeld heksenprocessen in de zestiende eeuw. In Afrika daarentegen is het geloof in hekserij nog actueel en wijd verspreid. De meeste Afrikanen zijn ervan overtuigd dat hekserij bestaat en dit ongeacht hun leeftijd, geslacht, rurale of urbane woonplaats, scholing gaande van analfabeet tot universitair, beroep, sociale status zoals traditionele chef of ex-slaaf, animistische, christelijke of islamitische godsdienst, et cetera.

Vermoedelijk hangt het geloof in hekserij samen met een vrij algemeen geldende filosofie,¹⁴ die door Tempels in 1946 duidelijk wordt beschreven. Centraal in deze filosofie staat de idee van een leven gebaseerd op de levenskracht. Het betreft een niet-lichamelijke kracht die uitgaat van een Opperwezen, dat de levenskracht bij uitstek vormt. Alle andere wezens zijn eveneens een specifieke levenskracht van uiteenlopende aard. Er dient een fundamenteel onderscheid gemaakt tussen enerzijds het zichtbare uiterlijk van een wezen en anderzijds de levenskracht van dat wezen, die maakt dat het wezen is wat het is. Mensen zijn dus enerzijds een zintuiglijk waarneembaar wezen en anderzijds een onzichtbare, werkelijke persoon. De levenskracht kan vermeerderen of verminderen zowel van binnenuit als van buitenaf, onder andere via hekserij. De dood is volgens deze filosofie vaak geen natuurlijk fenomeen, maar het gevolg van een afname van levenskracht die het stoffelijke wezen doet verdwijnen. De levens-

14 Tempels beschrijft in feite de Bantoe filosofie, maar gelijkaardige ideeën blijken veel ruimer verspreid te zijn in Afrika.

kracht als dusdanig of de werkelijke persoon blijft echter voortbestaan, waardoor er bijvoorbeeld banden worden gesmeed tussen levenden en voorvaderen.

Hekserij vormt dus een logisch geheel, zoals Evans-Pritchard reeds in 1934 heeft aangegeven. Het beperkt zich niet tot het geven van de oorzaak van bijvoorbeeld een overlijden, ziekte of ongeval, maar verklaart eveneens de reden hiervoor. Wanneer bijvoorbeeld een olifant een persoon vertrappelt, is de vraag uiteraard niet: "Hoe is die persoon gestorven?" Het antwoord hierop is vrij evident. De belangrijke vraag is: "Waarom heeft die olifant, op die plaats, op dat tijdstip, die welbepaalde persoon vertrappeld?" Het antwoord op deze vraag wordt vaak gelinkt aan hekserij. Het zijn met name heksen die die welbepaalde olifant, op die plaats, op dat tijdstip, hun gekozen slachtoffer hebben doen vertrappen. Het geloof in hekserij maakt het dus mogelijk om tegenspoed te verklaren (zie ook Gluckman, 1963, 81-85 en 102-103), maar beperkt zich daar geenszins toe. Hekserij is veel complexer. Enerzijds bezitten heksen, zowel mannelijke als vrouwelijke, de kracht om te moorden, ziek te maken, economisch te ruïneren, et cetera, terwijl anderzijds hekserij ook gebruikt wordt als een bescherming tegen ongeluk en acties van andere heksen. Wanneer Afrikanen geconfronteerd worden met ernstige tegenspoed, consulteren zij doorgaans een fetisjeur, die geacht wordt de heksen die hiervoor verantwoordelijk zijn, te kunnen ontmaskeren. Het is belangrijk om te benadrukken dat een persoon die heksen kan identificeren en desgevallend neutraliseren, per definitie zelf vertrouwd moet zijn met hekserij, maar in tegenstelling tot de heksen die ongeluk brengen, zijn hekserij voor goede doeleinden gebruikt. Hebga (1979, 210) beschrijft de genezing van ziektes die veroorzaakt worden door heksen als volgt:

"De persoon, die de kracht bezit, (tot wie de zieke zich gewend heeft) treedt binnen in de wereld van de duisternis om er de vijand te identificeren, de heks die verantwoordelijk is voor de ziekte van zijn cliënt. Duizend voorzorgsmaatregelen in acht nemend, valt hij zijn tegenstander aan en een strijd op leven en dood begint tussen de kampen van goed en kwaad. Gewoonlijk wordt het kwaad uiteindelijk overwonnen (...) en geneest de zieke." ¹⁵

'Hekserij' omvat dus zowel positieve als negatieve aspecten die soms sterk met elkaar verweven zijn, wat het fenomeen en de bestudering ervan nog ingewikkelder maakt.

De kolonisatie en het christendom hebben de autochtone Afrikaanse filosofie bestreden en getracht het individualisme ingang te doen vinden. Dat heeft geleid tot een afbrokkeling van de autochtone sociaal-economische culturen en structuren, gebaseerd op het communautarisme waardoor een individu rechten en plichten krijgt afhankelijk van de groep of groepen waartoe hij of zij behoort. Een uiterst belangrijke groep in deze context is uiteraard de verwantchapsgroep. Het modernistische beleid wordt verder gezet door de meeste onafhankelijke Afrikaanse staten. De angsten en onzekerheden die gepaard

15 Alle citaten in deze bijdrage zijn door de auteur uit het Frans vertaald.

gaan met de vermindering van het communautarisme en de stijging van het individualisme, leiden ertoe dat hekserij alom tegenwoordig geacht wordt. Naast de ernstige gebeurtenissen waarmee hekserij traditioneel wordt geassocieerd, zoals een plots overlijden, een zware of slepende ziekte of onvruchtbaarheid van mensen, dieren en velden, wordt zij thans eveneens als verklaring aangehaald voor vele problemen en tegenslagen die de moderniteit met zich meebrengt: zware auto-ongevallen, herhaald falen bij examens, opeenvolgende faillissementen, et cetera. De moderniteit leidt dus zeker niet tot een afname van het geloof in hekserij. Integendeel, zoals Brillon (1980, 75) stelt:

“Volgens veel Afrikanen hebben de socio-economische veranderingen de krachten van het kwaad bevrijd omdat zij de oude kosmogonische evenwichten vernietigd hebben.”

Tegenover het individualisme dat theoretisch verondersteld wordt vooruitgang en ontwikkeling te brengen, staat het feit dat de verwantschapsgroep in de praktijk nog steeds de belangrijkste bron van sociale en economische zekerheid en veiligheid vormt voor de meerderheid van de Afrikanen, zij het dat de familiale solidariteit onder zware druk staat door de urbanisatie en moderne sociale en economische ongelijkheden. De verwantschapsgroep is dus voor velen de primaire bron van zekerheid en veiligheid, maar verliest tegelijkertijd zijn greep op vele verwanten. Deze spanning vormt een belangrijke voedingsbodem voor het geloof in hekserij (Geschiere, 1995, 263-277).

Het heksenproces dat ik heb bijgewoond in een Wê-dorp evenals een aantal op de rechtbank van Man bestudeerde dossiers, ingeleid door militairen, onderwijzers, functionarissen en bedienden, illustreren perfect deze spanning. Jaloersheid en afgunst van de dorpelingen zijn vaak het gevolg van een weigering van de stedeling om zijn rurale verwanten te laten delen in zijn vermoede rijkdom door bijvoorbeeld allerlei cadeaus, gaande tot TV's en diepvriezers in dorpen met elektriciteitsvoorzieningen, te geven, hun kinderen op te vangen zodat zij in de stad naar de middelbare school kunnen gaan, renteloze en vaak niet terug betaalde of betaalbare leningen toe te staan, et cetera. Een aantal functionarissen heeft mij eveneens bevestigd dat zij niet meer of amper naar hun dorp durven gaan, uit angst het slachtoffer van hekserij te worden. Blijkbaar legt de familiale solidariteit een te hoge last op de schouders van die verwanten die een betaalde baan in de stad hebben, waardoor deze zich gedeeltelijk trachten los te maken van hun communautaristisch geïnspireerde plichten. Een dergelijke individualistische houding stuit echter op onbegrip van hun verwanten die de stedeling verwijten: *“Jij bent een blanke geworden”*. Desgevallend zullen de dorpelingen die zich tekort gedaan voelen, wraak willen nemen. De stedeling weet uiteraard dat hij niet of onvoldoende zijn verplichtingen ten opzichte van zijn verwantschapsgroep wil of kan vervullen. Het loon van de meeste stedelingen is immers onvoldoende om aan de vele vragen van hun verwanten tegemoet te komen. Hij zal hen bij tegenspoed bijgevolg vaak van hekserij verdenken. Toch blijven deze stedelingen zich verbonden voelen met op zijn minst een deel van hun verwanten en hun dorp en wensen zij er vaak terug

te keren na hun actieve loopbaan of willen zij in de grond van hun voorvaderen begraven worden. Er bestaat dus een duidelijke spanning tussen individualisme, vaak gelinkt maar niet beperkt tot de stad,¹⁶ en communautarisme, vaak geassocieerd met maar niet enkel van belang in het dorp.¹⁷ Hekserij en moderniteit sluiten elkaar dus geenszins uit, integendeel (zie ook Geschiere, 1995, 8-35, 58-60 en 219-231).

2. Hekserij en heksenprocessen bij de Wê

De Wê zijn thans landbouwers, woonachtig in de bosrijke, bergachtige streek in het westen van de Ivoorkust. Zij vormen, net zoals de andere etnieën die behoren tot de groep van de Krou, zogenaamd acefale samenlevingen, waarin verwantschapsbanden het sociale, politieke en religieuze leven bepalen. Ten onrechte worden de Wê sinds de Franse kolonisatie opgesplitst in Wobé en Guéré. Zij vormen een exogame, patrilineaire, patrilokale en polygynische samenleving. Dit betekent dat zij geen huwelijken afsluiten binnen hun verwantschapsgroep. Zonen blijven met hun echtgenote of echtgenotes wonen in het dorp van hun vader, terwijl gehuwde dochters verblijven in dat van hun echtgenoot. De kinderen van gehuwde vrouwen behoren tot de verwantschapsgroep van de echtgenoot van hun moeder.

Traditioneel bestond een 'dorp' uit een verwantschapsgroep.¹⁸ Tijdens de koloniale periode, vanaf ongeveer 1912, werd de bevolking echter gedwongen om te verhuizen omwille van administratieve, politieke en economische redenen, wat leidde tot het ontstaan van dorpen waarin verschillende families naast elkaar leven. Elke verwantschapsgroep woont wel in een specifieke wijk van het dorp (zie Girard, 1967; Schwartz, 1968 en 1971).

2.1. Hekserij bij de Wê

De vraag op welke wijze een man of een vrouw¹⁹ heks wordt of geworden is, valt uiterst moeilijk te beantwoorden. In de literatuur wordt in het algemeen aangenomen dat de kracht ofwel erfelijk is, ofwel verworven wordt via een initiatie (zie o.a. Evans-Pritchard, 1934 en 1937; Gohou, 1986-1987; Holas, 1968, 173-188; Jadot, 1934; Kerharo and Bouquet, 1950; Nathan et Stengers, 1995, 9-114; Neuyamne, 1982-1983; Rau, 1976; Schwartz, 1971; Zah-Bi, 1994-1995).

16 Individualisme en relatieve rijkdom is bijvoorbeeld eveneens merkbaar bij verbouwers van commerciële gewassen zoals koffie en cacao.

17 Communautarisme is onder andere aanwezig in de 'informele' economie in de steden.

18 Dat blijkt uit de naam van vele dorpen die eindigt op *-bly*, wat betekent 'bij, ten huize van', te vergelijken in het Nederlands met de plaatsnamen die eindigen op *-g(h)em*.

19 Om te accentueren dat Afrikaanse heksen eveneens mannen zijn, hanteer ik in deze tekst mannelijke voornaamwoorden bij verwijzingen naar heksen.

Volgens Schwartz (1971, 161-165) is bij de Wê hekserij ofwel aangeboren, ofwel geopenbaard tijdens dromen. Een persoon kan dus onmogelijk 'kiezen' om heks te worden. De heksen kennen en herkennen elkaar en communiceren via tekens die voor niet-heksen onbegrijpelijk zijn. Boulnois (1933, 93-94) geeft aan dat volgens de Wê, heksen personen zijn die hun dubbel (*zouhou*) kunnen bevelen om tijdelijk hun lichaam te verlaten en er later terug te keren. Zij kunnen daarenboven aan hun *zouhou* de vorm geven die zij verkiezen, terwijl het lichaam van de heks op de plaats blijft waar zijn dubbel het lichaam verlaten heeft. Vaak neemt hun dubbel de vorm aan van een dier zoals een luipaard, slang, krokodil of olifant, of dringt hij binnen in het lichaam van een andere persoon. In dit laatste geval kan die persoon handelingen stellen zonder dat hij zich daarvan bewust is (zie ook Brillon, 1980, 69-70). De *zouhou* van een overleden heks kan zich nestelen voor een nieuw leven in een pasgeborene van de familie van de overleden heks. Hier speelt dus blijkbaar weer de aangeborenheid. De idee van de ontdebelling lijkt aan te sluiten bij de filosofie die door Tempels is beschreven en hierboven is weergegeven. De *zouhou* is dan de werkelijke levenskracht van de heks.

In twee van de onderzochte dossiers op de rechtbank van Man heb ik in de verklaring van de heks kunnen lezen: "*Het is al sedert mijn geboorte dat ik heks ben*", wat de aangeborenheid bevestigt. Volgens Gohou (1987, 17-18) is de situatie bij de Wê echter complexer. Een persoon heeft het vermogen tot hekserij in zich van bij de geboorte, maar wordt pas een echte hekserij-beoefenaar via opleiding door soortgenoten. Met andere woorden, hekserij is aangeboren, maar het gebruik van die aangeboren 'kracht' wordt verworven via initiatie.

Mijn informanten, zowel Wê-chefs als magistraten, hebben mij maar heel beperkte informatie willen of kunnen verstrekken met betrekking tot dit thema. Hun uitleg is beperkt gebleven tot het feit dat zij zelf geen heksen zijn en bijgevolg niet weten hoe iemand hekserij verwerft en welke precies de handelswijze van de heksen is.

Uit de interviews, observaties en dossierstudie, blijkt wel duidelijk dat hekserij gericht is tegen verwanten van de heks en dat heksen georganiseerd zijn in associaties. Om lid te worden van een dergelijke associatie, neemt de nieuwkomer deel aan een mystiek²⁰ kannibalistische maaltijd, wat overeenstemt met de idee van de initiatie bij Gohou. Het is echter onduidelijk of het initiatief om lid te worden van de kandidaat-heks uitgaat, wat een toetreding uit vrije wil zou inhouden, of dat de nieuwkomer gecontacteerd en eventueel misleid wordt door de leden van de associatie, waardoor de keuzevrijheid veel beperkter of zelfs onbestaand is. Aangezien de nieuwe heks door, al dan niet bewuste, deelname aan de antropofage maaltijd een krediet aangegaan heeft ten opzichte van de andere heksen, zal hij later door hen worden verplicht om dat krediet terug te betalen. Uit een dossier bestudeerd op de rechtbank van Man blijkt bijvoorbeeld:

20 Het is onduidelijk of antropofagie effectief werd of wordt toegepast.

“M.D. verklaart dat er verschillende broederschappen van heksen zijn in het dorp. Tot deze van hem behoren M.D., G.A. en V.M. Hij bekent dat hij de borst van een functionaris gekregen heeft die tien jaar geleden door een andere groep gedood was. Als de tijd rijp is, moet hij zijn schuld delgen. Zij eisen terug wat hen toekomt via V.H., zijn broer. Hij besluit zijn zoon te geven.”

Als terugbetaling dient de heks een evenwaardig lid van zijn familie te leveren voor mystiek kannibalistische doeleinden. Dit betekent dat wanneer de nieuwkomer bijvoorbeeld een onderwijzer heeft gegeten, hij een onderwijzer uit zijn familie zal moeten geven. Bij gebrek aan een onderwijzer, komt een andere functionaris in aanmerking, maar bijvoorbeeld geen landbouwer of scholier. De antropofagie veroorzaakt uiteraard de dood van het geleverde slachtoffer. Overeenkomstig de filosofie uitgelegd door Tempels, wordt zijn levenskracht immers van buitenaf bewust verminderd, terwijl deze van de heksen door het mystiek kannibalisme vergroot.

De dood wordt bijgevolg zelden als natuurlijk bestempeld bij de Wê en zij trachten, net zoals vele andere Afrikanen, bij een overlijden de verantwoordelijken hiervoor zo snel mogelijk op te sporen (Girard, 1967, 103) en te neutraliseren via een ‘heksenproces’ in het dorp.

2.2. *Heksenprocessen bij de Wê*

Een heksenproces vindt, net zoals de andere conflictoplossingen,²¹ plaats in het openbaar, in het bijzijn van en onder toezicht van het dorpshef en de notabelen.²² Zoals in een aantal dossiers wordt vermeld: “*De zaak is behandeld en geregeld in aanwezigheid van de chefs en de hele gemeenschap.*”

Identificatie van de heksen en schuldbekentenissen

Twee vormen van identificatie van heksen worden vaak toegepast, namelijk deze door het stoffelijk overschot van het slachtoffer van de hekserij en deze door een fetisjeur of masker. In zeventien van de op de rechtbank onderzochte dossiers wordt verwezen naar een identificatie van de heksen door een fetisjeur, in vijf dossiers naar deze door het lijk en in twee dossiers naar een combinatie van beide.

In geval van identificatie door het stoffelijk overschot, wordt het lijk, thans vaak de kist, van de overledene doorheen het dorp gedragen naar zijn laatste rustplaats, doorgaans op de schouders van vier mannelijke verwanten. Het stoffelijk overschot leidt de dragers naar diegenen die verantwoordelijk zijn voor het overlijden. Deze heksen worden omver geduwd door het lijk of bij afwezigheid van de heksen stoot het stoffelijk overschot tegen de woning van de heksen. Teruggrijpend naar de filosofie beschreven door Tempels is het dus de

21 Met uitzondering van de meerderheid van de conflicten binnen één familie, die door de familiechef doorgaans ‘binnenskamers’ worden geregeld.

22 Deze notabelen zijn onder andere de chefs van de verschillende families.

onzichtbare levenskracht, die niet verdwijnt bij het overlijden, die de dragers leidt. Dergelijke identificatie van ‘moordende’ heksen blijkt in een aantal gevallen aanleiding te geven tot mishandelingen in het dorp. In een op de rechtbank bestudeerd dossier staat bijvoorbeeld te lezen:

“T. is geslagen door de dragers van de doodskist. Zij is ontkleed door P. en de jeugd van het dorp, zij hebben haar schaamdoek weggenomen. P. heeft de schaamdoek in een emmer met water gelegd en F. heeft T. verplicht dat vieze water te drinken. T. was verplicht onder de doodskist van het slachtoffer te lopen dat in een verregaande staat van ontbinding verkeerde en zij kreeg de vloeistof die uit de doodskist kwam over haar. T. werd opgesloten door P. en werd door hem geslagen.”

Wat de Afrikaanse maskers betreft, dit zijn onsterfelijke, dus levende, wezens. Een masker bestaat uit een bovennatuurlijke kracht, een mens die als drager van het masker fungeert en die beziel wordt door voormelde kracht, en een specifieke kledij samengesteld uit een doorgaans houten gelaatsbedekking, stoffen en elementen van plantaardige en dierlijke aard (zie o.a. Oberlé, 1985 en foto 1). Het is *Gnon-Sua*, de god van de Wê, die aangeeft aan de fetisjeur of het masker wie de daders zijn. Fetisjeurs en heksen, die beiden vertrouwd zijn met hekserij en dus identieke krachten bezitten, zijn bijgevolg aartsvijanden (Boulnois, 1933, 63-65 en 95; zie ook Kerharo en Bouquet, 1950, 28).

foto 1

De drager van het masker²³ bij het heksenproces dat ik heb bijgewoond in een dorp, heeft mij bevestigd dat hij uitgebreide kennis van hekserij moet bezitten om de heksen te kunnen identificeren en neutraliseren. Tijdens dat ‘proces’ heeft deze, in het bijzijn en onder toezicht van het dorpshef en de notabelen, in het openbaar, de verwanten van een schooldirecteur die meende ziek te zijn omwille van hekserij, ‘onderzocht’ (zie Van Gijsegem, te verschijnen). Elke verdachte wordt vervolgens door het masker al dan niet aangeduid als heks die

²³ Ik hanteer voor het bijgewoond heksenproces in het dorp de terminologie masker als verwijzing naar de persoon die de heksen heeft geïdentificeerd en geneutraliseerd (zie foto 1).

verantwoordelijk is voor de ziekte, of in andere dossiers het overlijden, van het slachtoffer.

Elke ontmaskerde heks wordt onder druk gezet om zelf zijn schuld in het openbaar te bekennen, evenals om eventuele mededaders, leden van dezelfde associatie, kenbaar te maken. Deze ondervraging gebeurt, in het bijzijn van de fetisjeur, door het dorps hoofd en de notabelen. De familieleden van de heks en de andere dorpsbewoners zetten de heks zwaar onder druk om te bekennen, maar mishandelingen moeten in principe worden verboden door het dorps hoofd. Als psychologische drukmiddelen wordt er, onder andere, mee gedreigd om de heksen te ontkleden, te slaan, te onderwerpen aan een godsoordeel of om ze naar de *gendarmarie* te brengen. Er dient in dit verband te worden beklemtoond dat er volgens de Wê een continuüm bestaat dat gaat van een klacht bij de *gendarmarie* tot de uitspraak van een lange gevangenisstraf. Zij denken, ten onrechte, dat elke klacht bij de *gendarmarie* wordt doorgestuurd naar het openbaar ministerie; dat de procureur vervolgens steeds dagvaardt voor de correctionele rechtbank en dat de strafrechter ten slotte altijd een gevangenisstraf oplegt.²⁴ Aangezien een aantal personen overlijdt in de gevangenis, kan het dreigen met een beroep op het moderne strafrechtssysteem in deze context worden beschouwd als een doodsb bedreiging.

Wanneer de heks schuld bekent, moet hij een boete of vergoeding in natura betalen. Een onderzocht dossier vermeldt bijvoorbeeld:

“De fetisjeur heeft hen aangewezen en zij hebben bekend. Zij hebben de kosten terugbetaald. Omdat zij schuldig waren aan hekserij werd hen een boete opgelegd, tien dekens en tien geiten, wat door hen aanvaard werd.”

Een gelijkaardige boete of vergoeding is betaald in het door mij bijgewoonde heksenproces. De heksen moeten ook aangeven waar hun fetisj is verstopt. De fetisj (foto 2) veruiterlijkt de kracht van de heks. De drager van het masker²⁵ en zijn helpers lokaliseren vervolgens de fetisj en neutraliseren de fetisj na een hevig gevecht. Volgens de fetisjeur betreft het een gevecht op leven en dood. Een masker of fetisjeur moet volgens hem een ‘superheks’ zijn, zo niet wordt hij gedood door de heksen bij hun identificatie of vernietiging van hun fetisjen. Hij gebruikt zijn kracht, in tegenstelling tot de heksen, echter enkel voor goede doeleinden.

Foto 2

24 Sepot of vrijspraak wordt door de Wê zeer moeilijk begrepen of aanvaard.

25 In deze fase van het bijgewoonde proces was de drager van het masker te zien en niet het masker als dusdanig.

Fetisjen symboliseren dus zowel de vernietigende kracht van een heks, als de beschermende kracht van een dorpshef of familiechef of de kracht van een fetisjeur die heksen neutraliseert, waaruit opnieuw de ambiguïteit en complexiteit van hekserij blijkt (zie ook o.a. Geschiere, 1995, 19-23).

Vervolgens dient de heks de verschillende bestanddelen van de fetisj, zoals planten en dierlijke en menselijke beenderen, aan te duiden en hun functie voor zijn hekserij te verklaren (foto 3).

Foto 3

Teneinde zeker te zijn dat de heks in de toekomst geen beroep meer zal doen op hekserij, dient hij, in het openbaar, een speciale maaltijd te nuttigen die bereid is door het masker en *kwi*²⁶ bevat (foto 4). Mocht de heks toch opnieuw hekserij bedrijven na deze maaltijd, zal hij door die *kwi*, die via het eten van die maaltijd in zijn lichaam is binnengedrongen, worden gedood.

Foto 4

26 *Kwi* is een term met verschillende betekenissen bij de Wê. Hij verwijst zowel naar een categorie van maskers als naar een 'medicijn' dat heksen neutraliseert als naar de kleur wit. Mijn bijnaam *kwinyo* betekent bijvoorbeeld 'de witte vrouw'.

Godsoordelen en bestraffing van heksen

Wanneer na identificatie een heks weigert om schuld te bekennen, werden vroeger speciale proeven of godsoordelen gehanteerd om zijn schuld of onschuld te bewijzen.

Een van deze godsoordelen was de proef van het rode hout (*trju*), waarbij een drank werd bereid die het giftige sap van een specifieke boom (*Erythrophloeum guineense*) bevatte. De geïdentificeerde heks moest dit opdrinken. Wanneer hij onschuldig was, braakte de heks, zo niet stierf hij. Er wordt nu nog bij de processen naar dergelijke godsoordelen verwezen. In een dossier is bijvoorbeeld vermeld:

“Aangezien R. bleef weigeren om de proef van de waarheid te ondergaan, die eruit bestaat het sap te drinken (de schors die men gekookt had) van een boom die heksen doodt en aangezien hij bleef ontkennen, werd hij naar de gendarmerie gebracht”.

Er dient wel opgemerkt dat uit het dossier blijkt dat het dorpshef en de notabelen hebben verboden om de proef van het rode hout toe te passen.

Een andere proef (*gbopo*) bestond eruit een vloeistof, die latex van de *Eloephorbia drupifera* bevatte, in de ogen van de ontmaskerde heks te gieten. Indien hij schuldig was, werd de heks blind, zo niet bleef zijn zicht intact. Met de godsoordelen werd dus tegelijkertijd het bewijs van schuld geleverd en de straf voltrokken (Gohou, 1986-1987, 30-31; Hebga, 1979, 150-152; Holas, 1968, 174-176; Kerharo and Bouquet, 1950, 6-83; Olawale Elias, 1961, 242-243; Rau, 1976, 175-177; Retel-Laurentin, 1974; Zah-Bi, 1994-1995, 52-53).

Andere straffen die werden toegepast op de heksen waren: slagen, die zijn dood tot gevolg konden hebben, of uitdrijving uit het dorp, wat ook een uitgestelde doodstraf kon betekenen. Daarenboven werden hun goederen beschadigd of vernield. Dat deze praktijken nog niet tot het verleden behoren, blijkt uit elf onderzochte dossiers die wegens dergelijke feiten aanhangig zijn gemaakt bij de correctionele rechtbank van Man (zie ook Gohou, 1987, 29-31). Uit een van de dossiers blijkt bijvoorbeeld:

“B. en D. werden opgesloten in de kamer waarin zich reeds twee dagen het lichaam van de overledene bevond. De kamer was vol rook die naar piment rook. Het dorp heeft geen chef en dus werden B. en D. zwaar mishandeld (geslagen). Volgens B. is zijn broer D. gestorven aan die slagen. B. voelt pijn over zijn hele lichaam en heeft een gebroken tand. Vervolgens werden zijn schapen, geiten en varkens afgemaakt en zijn huis vernield nadat alles eruit gestolen was. B. verklaart bovendien dat hij nog steeds geen toegang heeft tot het dorp.”

In deze elf dossiers zijn straffen variërend van één tot zes maanden met uitstel uitgesproken door de correctionele rechtbank van Man, wegens *geweld en feitelijkeheden* evenals één gevangenisstraf van drie maanden wegens *opzettelijke brandstichting en geweld tegen ascendenten*. De straffen zijn dus relatief licht.

Dossiers waarin heksen geëxecuteerd werden, heb ik niet kunnen onderzoeken omdat zij tot de bevoegdheid van het Hof van Assisen behoren. Hassenfratz (onuitgegeven thesis, 1974, geciteerd door Brillon, 1980, 72-73) heeft de arresten onderzocht van het Hof van Beroep en het Hof van Assisen van Abidjan in de periode 1949 tot 1973, waaronder 26 hekserijdossiers. Volgende zaken kunnen bij wijze van voorbeeld worden aangehaald:

“In de loop van 1953 heeft A. zijn vriend D. gedood onder het voorwendsel dat hij hem een magisch poeder toegediend had, dat hij, buiten zijn medeweten, in het water gedaan had waarmee hij zich waste, een magisch poeder dat hem ertoe aanzette seksuele betrekkingen te hebben met dieren.”

“In 1962, MD. was klein, misvormd en bovendien simpel van geest. Haar twee broers, D. en M., verdachten haar ervan dat zij hun twee andere broers van zeven en twaalf jaar oud door hekserij om het leven gebracht had. Een fetisjeur bevestigde die verdenkingen en wees nog een andere vrouw als medeplichtige aan. De twee vrouwen gingen over tot bekentenissen. Zij werden gemarteld en beloofden dat zij de dorpelingen zouden met rust laten, waardoor die gerustgesteld waren. Enkele maanden later werd MD. gedood door een van haar broers omdat zij haar kwaadaardige activiteiten hervat had”.

“K. had zeven kinderen ter wereld gebracht waarvan er slechts één in leven bleef. Bij elk overlijden beweerde een buurvrouw dat zij de oorzaak was van de sterfgevallen. Toen in 1968 het zesde kind overleed, sloeg de moeder haar dood met een stuk hout”.

3. Heksenprocessen voor de correctionele rechtbank van Man

Het Ivoriaanse strafrecht en strafprocesrecht is een voortzetting van het Franse koloniale recht. De toepassing van autochtone rechtsregels is door de Fransen, net zoals door de andere koloniale mogendheden, beperkt of afgeschaft in de koloniale periode (zie o.a. Crocker, 1947, 58-89; X, 1936, 59-94 en 287-484; Rau, 1976; Reyntjens, 1994-1995, 12-28 en 62-67; Seidman, 1965; Young, 1994). Tot midden 1946 passen de Fransen in hun kolonies het systeem van de dualiteit van de statuten toe. Inwoners van de kolonies kunnen op die wijze worden berecht voor de *tribunaux indigènes*, in principe volgens hun autochtone regels. De toepassing van die regels geldt echter slechts op voorwaarde dat zij door de Franse overheid niet tegenstrijdig worden geacht met de principes, waarden en belangen die zij als essentieel beschouwt voor haar ‘civiliserende missie’. Delavignette (1939, 151) merkt in dit verband zeer terecht op dat “(...) Als wij beweren dat wij recht spreken volgens de gewoonten, verstaan wij daaronder dat wij beginnen met de gewoonten zelf te toetsen aan de wet.” Op het vlak van strafrecht en strafprocedure zijn om reden van tegenstrijdigheid

met de Franse civiliserende missie, godsoordelen en zware straffen voor heksen bijvoorbeeld verboden. De Fransen treden streng op tegen de ‘beulen’ die deze autochtone procedures en straffen nog wagen toe te passen. Bijgevolg worden personen die daders zijn volgens de autochtone regels, met name de heksen, door het Franse koloniale recht behandeld als slachtoffers, terwijl diegenen die naar Afrikaanse normen de gemeenschap hebben verlost van een uiterst gevaarlijk individu, volgens de Franse koloniale wetgeving met de dood worden gestraft (zie o.a. Brillon, 1980, 72-73 en 85; Rau, 1976, 140-154; Seidman, 1976).

De Franse grondwet van 27 oktober 1946 schaft de dualiteit van de statuten af voor wat publiek recht betreft. Bij decreet²⁷ van 30 april 1946 worden bijgevolg alle inwoners van de kolonies onderworpen aan het Franse strafrecht en strafprocesrecht. Dit schept echter een aantal problemen omdat bepaalde Afrikaanse misdrijven niet voorzien zijn in de wetteksten van de Franse metropool. Het Franse strafrecht wordt bijgevolg aangevuld met decreten van 19 november 1947, waardoor, onder andere, hekserij strafbaar wordt gesteld door een wijziging van artikel 264 van de Franse *Code Pénal*. Het gewijzigde artikel 264 bepaalt dat met een gevangenisstraf van één tot vijf jaar en een boete onder andere wordt gestraft:

“wie (...) zich beziggehouden heeft met praktijken van hekserij, magie of charlatanisme die de openbare orde kunnen verstoren of schade toebrengen aan personen of goederen.”

Door de Franse grondwet van 4 oktober 1958 wordt de meerderheid van de kolonies, waaronder de Ivoorkust, een lidstaat van de Communauté. De vigerende wetgeving blijft echter van kracht in zoverre zij niet strijdig is met de Franse grondwet of met de grondwetten van de lidstaten (zie o.a. Mangin, 1960).

Ivoorkust wordt een onafhankelijke republiek op 7 augustus 1960. Zoals in de meeste onafhankelijke Afrikaanse staten, blijft het officiële rechtssysteem in grote mate gebaseerd op en geïnspireerd door dat van de voormalige koloniale macht. Het Ivoriaanse strafrecht en strafprocesrecht zijn bijgevolg sterk verschillend van de autochtone regels en conflictoplossingen.

Met betrekking tot hekserij leidt dit tot een moeilijke situatie, aangezien rechtsregels die gebaseerd zijn op de westerse visie over hekserij, moeten worden toegepast door en op personen die uitgaan van het Afrikaanse geloof in hekserij. Krachtens artikel 205 van het Ivoriaanse Strafwetboek, dat een quasi kopie is van voormeld Frans artikel 264,

“Wordt gestraft met opsluiting van een tot vijf jaar en met een boete (...) eenieder die zich bezighoudt met praktijken van charlatanisme,

27 Decreet betekent in de Franse koloniale context een wet van toepassing in de kolonies.

hekserij of magie, die de openbare orde kunnen in gevaar brengen of die schade toebrengen aan personen of goederen.”

Vanuit westers perspectief lijken de eersten die in aanmerking komen om op basis van dit artikel gestraft te worden, de fetisjeurs of maskers, wat ook daadwerkelijk gebeurde in de koloniale periode (Rau, 1976, 164-165). Vanuit Afrikaans standpunt kunnen echter aan de hand van artikel 205 heksen worden veroordeeld (zie ook Geschiere, 1995, 11-12 en 219-260).

Zah-Bi (1995, 62) stelt terecht over de Afrikaanse strafrechters:

“Omdat hij een basisopleiding krijgt in een cultuur die onbekend is in de omgeving waarin hij werkt, een beroep doet op woordenboeken die niet in overeenstemming zijn met de Afrikaanse realiteit, geconfronteerd wordt met de culturele bagage die hij als Afrikaan nog bezit, zich uitdrukt in een taal die vaak onbegrijpelijk is voor de rechtsonderhorigen, is de strafrechter een hybride mengeling die een ambivalente houding aanneemt in de uitoefening van zijn functie.”

Op het vlak van hekserij zetten de Ivoriaanse magistraten enerzijds de repressie van godsoordelen en zware straffen voor heksen verder, maar anderzijds blijkt uit mijn interviews dat zij hekserij als een belangrijke strafrechtelijke inbreuk beschouwen, waartegen streng moet worden opgetreden. Bij hekserijprocessen is het verzamelen van voldoende bewijsmateriaal echter niet eenvoudig, zodat zij regelmatig dienen te seponeren of vermoedelijke heksen vrij te spreken bij gebrek aan naar Ivoriaans recht aanvaarde bewijzen. De voorzitter van de correctionele rechtbank van Man merkt in dit verband op:

“Het hekserijprobleem is zeer ingewikkeld. In principe bestraffen wij de daden voorzien in de wet, wanneer wij over de nodige bewijzen beschikken. Maar, in dit geval is het zeer moeilijk, zelfs onmogelijk om bewijzen te leveren.” (geciteerd door Gohou, 1987, 34-35)

3.1. Problemen om bewijsmateriaal te verzamelen

Aangezien heksen enkel kunnen worden ontmaskerd door andere hekserijbeoefenaars, blijkt dat de magistraten in de praktijk gedeeltelijk rekening houden met het heksenproces dat voordien reeds heeft plaatsgevonden in het dorp, ook al wordt dat niet uitdrukkelijk vermeld in de dossiers. Vaak beperken de gegevens uit de dossiers zich tot: “*De doodskist heeft X. aangeduid*” of “*Een fetisjeur is gevraagd of gekomen en heeft Y. geïdentificeerd*”. Zoals hierboven vermeld, worden geïdentificeerde heksen in de dorpen onder enorme psychologische of fysieke druk gezet door hun verwanten en door de andere dorpsbewoners om in het openbaar schuld te bekennen. Het spreekt voor zich dat dergelijke druk of geweld kan leiden tot een openbare schuldbekentenis door onschuldigen.

Wanneer de zaak ter kennis van de moderne strafrechtsbedeling wordt gebracht met het oog op bestraffing van de heksen, wordt de openbare bekentenis belangrijk. Vaak herhalen de heksen hun bekentenis bij de rijkswacht. Doorgaans verzamelen de rijkswachters bijkomende bewijzen door de getuigen van de openbare bekentenis, waaronder bij voorkeur het dorps hoofd en de notabelen, te ondervragen. Sommige magistraten geven echter aan dat de vermoedelijke heksen soms worden geslagen door de rijkswachters wanneer zij weigeren om opnieuw schuld te bekennen. Daarna worden de vermoedelijke heksen ondervraagd door de procureur van de republiek of zijn substituut. Volgens de magistraten wordt tijdens dat verhoor doorgaans nogmaals overgegaan tot bekentenissen.

Tijdens de zitting van de correctionele rechtbank, die is samengesteld uit drie beroepsrechters, beweert een aantal verdachten echter onschuldig te zijn. Meestal houden de rechters hiermee geen rekening omdat de vermoedelijke heksen geen valabele uitleg kunnen verschaffen voor hun bekentenis in het kantoor van het openbaar ministerie, waar geen enkele fysieke druk op hen werd uitgeoefend. De vraag rijst natuurlijk in welke mate de mogelijkheid om schuld te ontkennen voor de procureur bestaat in de hoofden van de verdachten. Zij zijn vaak reeds mishandeld in het dorp, mogelijk nogmaals bij de rijkswacht, waardoor zij nieuw geweld kunnen vrezen door de procureur en om die reden bekennen, ook al menen zij dat zij onschuldig zijn. Daarenboven hebben vele van de vermoedelijke heksen zelden hun dorp verlaten en bevinden zij zich in een totaal vreemde omgeving in de gerechtsgebouwen, waar zij bovendien worden ondervraagd door mensen die hun taal niet spreken en van wie zij de taal amper of helemaal niet machtig zijn.²⁸

Het belang dat de Ivoriaanse rechters hechten aan bekentenissen komt tot uiting in volgend arrest van het Hof van Beroep van Daloa,²⁹ beroepsinstantie voor, onder andere, de correctionele rechtbank van Man.

“Als gevolg van het overlijden van C.S. op 4/9/98 in Duékoué, verklaarden G.B, D.G. en B.H. dat zij sedert 1995 overleg gepleegd hadden met als doel het slachtoffer van het leven te beroven door hekserij (...) waarbij het slachtoffer in twee diende gesneden te worden en B.H. het bovenlichaam zou krijgen terwijl G.B. het onderlichaam zou krijgen en een been aan D.G. zou geven. Op die manier is C.S. aan zijn einde gekomen.”

De correctionele rechtbank van Man veroordeelt de heksen in 1998 tot drie jaar gevangenisstraf. B.H. gaat in beroep tegen dit vonnis. Bij arrest van 16 juli 1999 beslist het Hof van Beroep dat:

²⁸ De tussenkomst van tolken is uiteraard voorzien.

²⁹ Het was de bedoeling om eveneens onderzoek te kunnen doen bij het Hof van Beroep van Daloa, maar vanwege een misverstand met de procureur-generaal heb ik dat onderzoek grotendeels niet kunnen realiseren. Het aantal bestudeerde arresten, waarin een Wê betrokken was, is beperkt moeten blijven tot negen. De vonnissen uit de bestudeerde dossiers zijn dus in kracht van gewijsde gegane beslissingen.

“Overwegende dat uit de constante bekentenissen van de verdachten voortvloeit dat zij door occulte noodlottige daden een aanslag gepleegd hebben op het leven van het slachtoffer, dat de rechtbank hen terecht schuldig verklaard heeft aan het misdrijf van hekserij, is het beroep dat B.H. ingesteld heeft tegen zijn veroordeling ongegrond. Bijgevolg is het passend dat de betwiste beslissing in al haar beschikkingen bevestigd wordt.”

Uit een aantal bestudeerde dossiers, evenals uit het door mij geobserveerde heksenproces in een dorp blijkt dat ‘schriftelijke’ schuldbekentenissen worden nagestreefd of afgedwongen in de dorpen. Aangezien de meeste heksen analfabeet zijn, wordt hun vingerafdruk als handtekening op een document geplaatst, dat vervolgens als bewijs kan worden gehanteerd voor de officiële Justitie.

Naast bekentenissen van de heksen worden getuigenissen van personen, bij voorkeur het dorpshoofd en de notabelen, die aanwezig waren bij de identificatie of bekentenissen in het dorp of bij de neutralisatie van de fetisjen, vaak als bewijs gehanteerd. De getuigenis of bekentenis voor magistraten van andere heksen die tot dezelfde associatie behoren en die van dezelfde feiten worden verdacht, vormen eveneens belangrijke bewijzen. Ten slotte is de innige overtuiging van de correctionele rechters van doorslaggevend belang (zie ook Zah-Bi, 69-73).

Teneinde bewijzen te verzamelen, vraagt een aantal onderzoekers zich af of het mogelijk zou zijn fetisjeurs of maskers als deskundigen te aanvaarden voor de rechtbank (Gohou, 1986-1987, 40-41 en Zah-Bi, 1994-1995, 90-91). Voor de Ivoriaanse Justitie ligt dat echter moeilijk omdat er officieel geen processen mogen worden gevoerd in de dorpen. Dit is vermoedelijk eveneens de reden waarom fetisjeurs niet systematisch als getuigen worden gehoord door de magistraten.

Mijns inziens is met het oog op de bewijslast, enerzijds een belangrijke rol weggelegd voor medische deskundigen, die ongetwijfeld een aantal natuurlijke doodsoorzaken zouden ontdekken zoals meningitis, kanker en aids, bij de zogenaamde slachtoffers van hekserij, zij het dat dan nog de vraag zal rijzen of het slachtoffer zijn ziekte niet door toedoen van heksen heeft opgelopen. Anderzijds zouden toxicologen kunnen aantonen dat bepaalde giften de dood hebben veroorzaakt in plaats van mystiek kannibalisme, zodat men te maken heeft met ‘gewone moordenaars’ in plaats van ‘moordende heksen’. Dergelijke expertises veroorzaken echter hoge kosten, die momenteel moeilijk te dragen zijn in de meeste Afrikaanse staten.

3.2. Bestrafing van heksen

Wat de door de correctionele rechtbank van Man uitgesproken straffen betreft, blijkt uit de 25 onderzochte dossiers, dat vijf maal een straf met uitstel is uitgesproken. Het betreft veroordelingen tot drie jaar (twee veroordeelden) en tot vier maanden (één veroordeelde) in dossiers waarin de hekserij de dood heeft

veroorzaakt; veroordelingen tot twaalf maanden (drie veroordeelden) en tot drie maanden (twee veroordeelden) in dossiers waarin hekserij ziek maakt, en een veroordeling tot drie maanden (twee veroordeelden) in een dossier waarin hekserij een mogelijke doodsb bedreiging vormt. Bij drie dossiers viel niet uit te maken of er al dan niet uitstel is toegekend voor een veroordeling tot drie maanden (één veroordeelde) en twee veroordelingen tot zes maanden (twee veroordeelden en twee veroordeelden) in gevallen waarin hekserij tot de dood heeft geleid. In acht dossiers is een gevangenisstraf uitgesproken. Het betreft twee veroordelingen tot vijf jaar (drie veroordeelden en één veroordeelde) en een veroordeling tot drie jaar (één veroordeelde) in gevallen waarin de hekserij de dood heeft veroorzaakt; een veroordeling tot vijf jaar (één veroordeelde), twee veroordelingen tot twaalf maanden (twee veroordeelden en één veroordeelde) en een veroordeling tot zes maanden (één veroordeelde) in dossiers waarin de hekserij ziek maakt en een veroordeling tot twaalf maanden (één veroordeelde) in een dossier waarin hekserij een veld onvruchtbaar maakt.

In negen dossiers zijn de verdachten vrijgesproken, met name in vijf dossiers waarin volgens de klager hekserij de dood heeft veroorzaakt, één dossier waarin de klager via hekserij beweert ziek te zijn en in drie dossiers waarin het slachtoffer vreest via hekserij te zullen worden gedood.

Bij de elf ter zitting geobserveerde hekserijprocessen, werden er vijf verwezen naar een volgende zitting. In twee zaken (vier veroordeelden en één veroordeelde), waarin de heksen anderen ziek maken, wordt een straf van zes maanden met uitstel uitgesproken. Bij vier veroordelingen tot gevangenisstraffen, leggen de rechters tweemaal de maximumstraf van vijf jaar op, namelijk in een dossier waarin de hekserij ziek maakt (drie veroordeelden) en in een dossier waarin de hekserij doodt (acht veroordeelden). Een straf van drie jaar wordt uitgesproken in twee dossiers (twee veroordeelden en vijf veroordeelden) waarin de hekserij heeft gedood.

Op basis van de bestudeerde dossiers en zaken ter zitting lijkt de bestraffing noch verband te houden met het via hekserij behaalde resultaat, noch met de leeftijd of het geslacht van de klager of van de heks. Er dient wel opgemerkt dat de dossiers vaak erg algemene of vage gegevens bevatten. Met betrekking tot de vrijspraken wordt bijvoorbeeld enkel vermeld: “*vrijspraak wegens voordeel van twijfel*” of “*vrijspraak wegens niet bewezen feiten*”. Uit de interviews met de magistraten blijkt dat zij omwille van de formulering van artikel 205 van de Ivoriaanse *Code Pénal*, vaak verplicht zijn om heksen vrij te spreken, omdat het bewijs ontbreekt van de “*praktijken die de openbare orde kunnen verstoren of schade toebrengen aan personen of goederen*”. Het is dus niet voldoende voor een veroordeling dat een persoon als heks is geïdentificeerd. De heks moet daarenboven bewezen handelingen of daden hebben gesteld die de openbare orde kunnen verstoren of schade kunnen berokkenen aan personen of goederen.

Eveneens rekening houdende met de observaties ter zitting, spelen mijns inziens, naast het heksenproces in het dorp dat als uitgangspunt dient, enerzijds het gedrag tijdens het verhoor door de procureur en ter zitting en anderzijds de bekentenissen en getuigenissen die in het gerechtsgebouw worden afgelegd een belangrijke rol, om de innige overtuiging van de magistraten te staven of zij al

dan niet met echte heksen te maken hebben of met personen die ten onrechte worden beschuldigd en desgevallend voorheen onder druk hebben bekend. Uit mijn dossierstudie op de rechtbank van Man blijkt dat slechts elf van de 62 verdachten geletterd zijn. Van deze elf verdachten is slechts één recidivist veroordeeld, namelijk tot twaalf maanden gevangenisstraf. Vermoedelijk vormen de mogelijkheid tot een betere communicatie met de strafrechtsprofessionelen en een betere kennis van de Ivoriaanse instellingen en regels door deze geletterde verdachten een verklaring voor hun gering aantal veroordelingen.³⁰

Als illustratie geef ik een voorbeeld van een zaak die ik geobserveerd heb tijdens een heterdaadzitting in april 2000.

Twee mannelijke en één vrouwelijke heks staan terecht. In deze zaak is de broer van de vrouwelijke verdachte ernstig ziek. Zij is door een fetisjeur geïdentificeerd en heeft bekend dat zij haar broer ziek maakt. Zij heeft de twee andere verdachten als mededaders aangeduid. Een van de mannelijke verdachten was een krediet aangegaan van menselijk vlees en had de vrouw gevraagd om haar broer te geven als terugbetaling van zijn krediet. De drie heksen worden ondervraagd door de Voorzitter van de correctionele rechtbank. Aangezien de heksen geen Frans spreken, wordt een beroep gedaan op een gelegenheidstolk. Het betreft een persoon uit het publiek die Wê spreekt en nadat hij de eed heeft afgelegd, als tolk optreedt. De vrouw ontkent voor de rechtbank dat zij haar eigen broer zou geleverd hebben en zegt dat zij geen heks is. De oudste mannelijke verdachte verklaart dat hij door de fetisjeur is geslagen. Hij bezit enkel fetisjen om zich te beschermen. Het slachtoffer, een politieman, wordt eveneens gehoord. Hij verklaart dat een fetisjeur hem heeft gezegd dat zijn zus een koord rond zijn hals heeft gebonden om hem te doden. De andere mannelijke verdachte verklaart dat hij samen met de politieman heeft gegeten. Er wordt beweerd dat hij het eten zou vergiftigd hebben, maar de fetisjeur heeft verklaard dat er niets scheelde aan het eten. Zij hebben trouwens een 'medicijn' gegeten en diegene die achteraf nog hekserij zou bedrijven, zou worden gedood. Hij verklaart daarenboven dat de fetisjeur de vrouw heeft geïdentificeerd als diegene die een koord rond de hals van de politieman heeft gebonden. Bij de ondervraging door de substituut-procureur van de republiek verklaart de vrouwelijke verdachte dat zij haar hekserij gebruikt om haar kinderen te beschermen. Het slachtoffer is haar broer van dezelfde vader en dezelfde moeder. Zij verklaart dat de oudste verdachte haar broer wil doden. Deze zegt dat hij een zoon heeft die militair is en dat hij dus geen politieman wil doden. Hij geeft toe dat hij heks is en een fetisj bezit, maar enkel om zich te beschermen. Hij verklaart dat hij zijn neef die politieman is, niet beschermt omdat hij hem al jaren niet meer gezien heeft. De

30 Het alfabetisme van de klagers speelt in de onderzochte dossiers echter geen significante rol met betrekking tot het uitgesproken vonnis, zoals blijkt uit de onderzochte dossiers waarvan er vier zijn ingeleid door een rijkswachter of militair, drie door onderwijzers, twee door functionarissen en twee door bedienden.

tweede mannelijke verdachte zegt eveneens dat hij een goede heks is. Hij wordt soms door andere heksen uitgenodigd op feesten waar menselijk vlees wordt gegeten, maar hij heeft zelf nooit gegeten. Hij beweert dat de vrouwelijke verdachte hem heeft uitgenodigd om vlees van een rijkswachter te eten. De substituut-procureur bevestigt dat enige tijd geleden een rijkswachter uit een naburig dorp is overleden. Het verhoor van de drie heksen ter zitting heeft in totaal ongeveer een uur geduurd. Het openbaar ministerie vordert 36 maanden gevangenisstraf en een geldboete voor elk van de verdachten. Als reactie op het requisitoir van het openbaar ministerie vragen de verdachten ‘pardon’. De vrouw zegt dat zij het koord rond de hals van haar broer zal losmaken. De twee mannelijke verdachten bevestigen dat de politieman zal genezen. Deze belofte om een einde te stellen aan hun heksendaden is ongetwijfeld logisch vanuit hun autochtone standpunt, omdat zij hiermee vermoedelijk willen bekomen dat zij niet of lichter zullen gestraft worden. Vanuit het standpunt van de Ivoriaanse magistraten, gaat het echter om een expliciete, vrijwillig afgelegde schuldbekentenis, wat een veroordeling tot een zware straf rechtvaardigt. Na kort overleg tussen de drie rechters, veroordeelt de rechtbank elke heks tot vijf jaar gevangenisstraf en een geldboete.

Douyon (1972, geciteerd door Brillon, 1980, 326-327) die onderzoek heeft verricht op de heterdaadzittingen van de correctionele rechtbank van Abidjan, stelt eveneens vast dat verdachten vaak niet begrijpen wat hen overkomt.

“Niet op hun gemak, geïntimideerd en achtereenvolgens beschuldigd door slachtoffer, politie, procureur, ondervraagd door de rechter, weten zij niet hoe te reageren en nemen zij een onhandige houding aan die lachwekkend is” () (bijvoorbeeld) “U bent een gevaarlijk man” zegt de voorzitter – “dat weet ik” antwoordt de verdachte...”

Uit zijn observaties trekt deze onderzoeker zware conclusies voor de Ivoriaanse strafrechtsbedeling.

“De algemene indruk die men kan onthouden van de heterdaadzittingen is dat de beslissingen vanaf het begin genomen zijn. De verdachte wordt letterlijk zonder verdediging aan het gerecht overgeleverd. De samenleving lijkt te goed verdedigd in vergelijking met de waarborgen tot bescherming van de individuele rechten.”

Rekening houdend met het feit dat zij hekserij als een zeer ernstig probleem beschouwen, vermeldt een aantal magistraten tijdens de interviews dat zij van oordeel zijn dat de straffen die voorzien zijn bij artikel 205 van de *Code Pénal*, niet volstaan. Sommigen zijn voorstander van een identieke berechting van ‘gewone moordenaars’ en ‘moordende heksen’, aangezien beiden met voorbedachttheid personen van het leven beroven. Volgens deze magistraten maakt het

geen verschil uit of het slachtoffer wordt neergeschoten of mystiek opgegeten. Het opzet en de voorbedachtheid van de dader blijven immers dezelfde. Bijgevolg zouden enerzijds zowel 'gewone moordenaars' als 'moordende heksen' door een Hof van Assisen moeten worden berecht en zouden anderzijds dezelfde straffen moeten worden toegepast. Dat is krachtens artikel 343 van het Strafwetboek, de doodstraf, die echter via genade wordt omgezet in levenslange vrijheidsberoving.

Deze magistraten geven eveneens aan dat zij in een aantal gevallen vijf jaar gevangenisstraf uitspreken, zelfs al beseffen zij dat vele van de veroordeelde heksen, zeker wanneer het oudere mannen en vrouwen betreft, een dergelijke vrijheidsberovende straf niet zullen overleven. Een geïnterviewde raadsheer van het Hof van Beroep van Daloa, voormalig voorzitter van de rechtbank van eerste aanleg van Man, wijst er echter op dat de correctionele rechtbanken soms lange gevangenisstraffen uitspreken om de heksen te beschermen tegen lynchpraktijken in hun dorpen. Later kan het Hof van Beroep de vrijheidsberoving inkorten, aangezien na verloop van tijd de gevoelens van woede en wraak enigszins bekoelen in de dorpen. De vraag rijst uiteraard of de veroordeelde heksen enig besef hebben dat zij tegen hun vonnis in beroep kunnen gaan.

Op mijn vraag waarom heksen hun hekserij niet eenvoudig voortzetten vanuit de gevangenis, kan mij moeilijk een antwoord worden gegeven. Een aantal magistraten vermoedt dat hetzij door de vreemde omgeving waarin zij zich bevinden, hetzij door de afwezigheid van hun fetisjen, de kracht van de heksen geneutraliseerd is. Volgens Zah-Bi (1995, 82-87) verliest een heks zijn eer en waardigheid in de gevangenis en keert hij vaak niet terug naar het dorp na het uitzitten van de gevangenisstraf. De gevangenis betekent dus de sociale, eventueel reële dood voor de heks.

Besluit

Hekserij die doodt, ziek maakt, ruïneert, et cetera wordt nog steeds als een zeer ernstige vorm van deviant gedrag beschouwd door de meeste Afrikanen. Sedert de koloniale periode is echter streng opgetreden door de officiële Justitie tegen godsoordelen en zware autochtone bestraffing van heksen. De Franse magistraten, uitgaande van de westerse ideeën betreffende hekserij, beschouwen de heksen als slachtoffers en de 'beulen' van de heksen als daders. Met andere woorden, dader- en slachtofferrollen zijn totaal omgekeerd bij vergelijking van de Franse wetteksten met de autochtone regels en procedures. Dat is uiteraard volstrekt onbegrijpelijk voor de meeste Afrikaanse rechtsonderhorigen. Na de onafhankelijkheid blijft de officiële strafrechtsbedeling in de Republiek Ivoorkust sterk gebaseerd op en geïnspireerd door het Franse systeem.

Met betrekking tot hekserij bevinden de Ivoriaanse strafrechtsprofessionelen zich in een moeilijke positie. Zij moeten rechtsregels en procedures hantieren die gebaseerd zijn op de westerse visie op hekserij, terwijl zij zelf evenals de personen op wie zij de regels moeten toepassen, ervan overtuigd zijn dat hekserij bestaat.

Uit mijn onderzoek blijkt dat de magistraten van de correctionele rechtbank van Man, hekserij als een bijzonder ernstige strafrechtelijke inbreuk beschouwen, waartegen streng moet worden opgetreden. Zij veroordelen bijgevolg in een aantal gevallen tot het bij artikel 205 van de Ivoriaanse *Code Pénal* voorziene maximum, namelijk vijf jaar gevangenisstraf, zelfs al zeggen zij dat zij beseffen dat een dergelijke veroordeling de sociale of effectieve dood van de heks kan betekenen. Er dient echter opgemerkt dat lange gevangenisstraffen in een aantal gevallen ook geïnspireerd lijken te worden door de wens om lynchpraktijken lastens heksen te voorkomen. De rechtsonderhorigen wenden zich immers tot de Ivoriaanse Justitie om heksen te laten straffen en begrijpen of aanvaarden moeilijk een sepot of vrijspraak. Dat neemt niet weg dat de rechters wegens twijfel of bij gebrek aan door het officiële strafrecht erkende bewijzen, regelmatig vrijspreken. Zij blijven daarenboven, net zoals de Fransen in de koloniale periode, streng optreden tegen godsoordelen, die in de praktijk vermoedelijk zeldzaam zijn geworden, en, zij het minder streng, tegen mishandelingen van geïdentificeerde heksen en vernieling van hun bezittingen.

Het verzamelen van voldoende bewijzen tegen de verdachten van hekserij, vormt een belangrijk probleem voor de Ivoriaanse Justitie. Uit mijn onderzoek blijkt dat de rechters in de praktijk gedeeltelijk rekening houden met het heksenproces dat voordien reeds heeft plaatsgevonden in het dorp, ook al wordt dat niet uitdrukkelijk vermeld in hun dossiers. Het proces in het dorp vormt een uitgangspunt voor de verhoren van de verdachten en getuigen. De houding van de verdachten ter zitting, hun afgelegde bekentenissen en tegenstrijdige verklaringen bij de verschillende instanties van de officiële strafrechtsbedeling, de getuigenissen en de innige overtuiging van de magistraten lijken een rol te spelen bij de beoordeling en veroordeling van de heksen.

Op het vlak van de bestraffing van hekserij is dus in practice, een ‘symbiose’ ontstaan tussen het, in the books sedert de koloniale periode, meer bepaald in 1946, afgeschafte autochtone systeem van conflictoplossing van de Wê en van de andere etnieën en het, eveneens in the books, verplichte Ivoriaanse strafrechtssysteem. De correctionele rechtbank van Man is enerzijds immers verplicht om gedeeltelijk terug te vallen op de heksenprocessen in de dorpen ten einde voldoende bewijzen te bekomen om de heksen te kunnen veroordelen. Anderzijds slagen de Wê er in een aantal gevallen in, om via een proces voor de correctionele rechtbank van Man, heksen, via een lange gevangenisstraf, op legale wijze, al dan niet definitief uit hun dorpen te verwijderen.

Anno 2000 vliegen heksen immers nog steeds... de gevangenis in.

Bibliografie

- BOULNOIS, J. (1933) *Gnon-Sua Dieu des Guérés*, Paris: L. Fournier.
 BRILLON, Y. (1980) *Etnocriminologie de l'Afrique noire*, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.

- CROCKER, W.R. (1947) *On governing colonies*, London: George Allen and Unwin Ltd.
- DELAIGNETTE, R. (1939) *Les vrais chefs de l'Empire*, Paris, Gallimard.
- DOUYON, E. (1972) *La criminalité et le système de défense sociale en Côte d'Ivoire*, p. 116-135, Premier colloque de criminologie comparée d'Afrique occidentale, Abidjan-Montréal: Centre International de Criminologie Comparée, Université de Montréal, geciteerd door Brillon.
- EVANS-PRITCHARD, E. (1934) "Zande therapeutics", in EVANS-PRITCHARD, E. e.a. (éds.), *Essays presented to C.G. Seligman*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., p. 49-61.
- EVANS-PRITCHARD, E. (1937) *Witchcraft, oracles and magic among the Azande*, Oxford: Clarendon Press.
- GESCHIERE, P. (1995) *Sorcellerie et Politique en Afrique. La viande des autres*, Paris: Karthala.
- GIRARD, J. (1967) *Dynamique de la société ouobé. Loi des masques et coutume*, Dakar: IFAN.
- GLUCKMAN, M. (1963) *Custom and conflict in Africa*, Oxford: Basil Blackwell.
- GOHOU, M.S. (1986-1987) *La sorcellerie et la criminalité en pays guéré. Le cas de la région de Duékoué*, Abidjan: Institut de criminologie, licentiaatsverhandeling criminologie.
- HEBGA, M. (1979) *Sorcellerie, chimère dangereuse...?*, Abidjan: INADES.
- HASSENFRATZ, C. (1974) *Le phénomène criminel dans un pays en voie de développement: l'exemple de la Côte d'Ivoire*, thèse inédite de doctorat en droit, Paris: Université de Droit, d'Economie et de Sciences Sociales de Paris, Paris II, geciteerd door BRILLON, Y., *Etnocriminologie de l'Afrique noire*, Paris: Librairie Philosophique J. Vrin, 1980.
- HOLAS, B. (1968) *Les dieux d'Afrique noire*, Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- JADOT, J.-M. (1934) *Le juge et le sorcier*, Bruxelles: Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles.
- KERHARO, J. et BOUQUET, A. (1950) *Sorciers, féticheurs et guérisseurs de la Côte d'Ivoire – Haute-Volta*, Paris: Vigot frères.
- LE ROY, E. (1971) "Droit et développement en Afrique noire francophone après dix années d'indépendance politique", *Revue sénégalaise de droit*, n° 9, p. 53-72.
- MANGIN, G. (1960) "La justice pénale en Afrique et à Madagascar", *Revue de science criminelle et de droit pénal comparé*, p. 233-254.
- NATHAN, T. en STENGERS, I. (1995) *Médecins et sorciers*, s.l., Les empêchés de penser en rond.
- NEUYAMNE P.B. (1982-1983) *Fétichisme et criminalité en Afrique*, Abidjan: Institut de criminologie, licentiaatsverhandeling criminologie.
- OLAWALE ELIAS, T. (1956) *The Nature of African customary Law*, Manchester: University Press; Franse vertaling: *La nature du droit coutumier africain*, Paris: Présence Africaine, 1961.
- RAU, E. (1976) *Le juge et le sorcier*, Paris: Editions Robert Laffont.

- REYNTJENS, F. (1994-1995) *Legal and Institutional Aspects of Development*, Antwerpen: RUCA.
- ROULAND, N. (1991) *Aux confins du droit. Anthropologie juridique de la modernité*, Paris: Editions Odile Jacob.
- SCHWARTZ, A. (1968) *La mise en place des population guéré et wobé: essai d'interprétation historique des données de la tradition orale*, werkdocument.
- SCHWARTZ, A. (1971) *Tradition et changements dans la société guéré*, Paris: ORSTOM.
- SEIDMAN, R.B. (1965) "Witch murder and mens rea: a problem of society under radical social change", *The modern law review*, n° 28, p. 46-61.
- TEMPELS, P. (1966) *Bantoe-filosofie*, Mechliniaie, 1946; gedrukte uitgave, Antwerpen, De Sikkel.
- VAN GIJSEGEN, V. (2001) "Etnocriminologisch onderzoek betreffende bemiddeling in zogenaamd traditionele samenlevingen in Afrika. Het voorbeeld van de Nuer en van de Wê", *Panopticon*, themanummer Bemiddeling en herstel, p. 512-523.
- VAN GIJSEGEN, V. (2005) "L'intervention des masques en matière de justice en Côte d'Ivoire: un cas de sorcellerie chez les Wê", in BOUTTIAUX, A.-M., *L'autre visage*, Tervuren: Royal Museum of Central Africa, in druk.
- VIARD, R. (1934) *Les Guérés, peuple de la forêt. Etude d'une société primitive*, Paris: Société d'Editions Géographiques, Maritimes et Coloniales.
- X (1936) *Organisation Politique et Administrative des Colonies*, Bruxelles: Ets. Généraux d'Imprimerie.
- YOUNG, C. (1994) *The African colonial state in comparative perspective*, London: Yale University Press.
- ZAH-BI, D.F. (1994-1995) *Le droit pénal moderne de Côte d'Ivoire et les infractions traditionnelles: l'exemple de la sorcellerie*, Abidjan: Institut de criminologie, licentiaatsverhandeling criminologie.

Dubbele nationaliteit: papiertje of identiteit?

Betty de Hart

1. Inleiding

In Nederland wonen bijna 900.000 personen met dubbele nationaliteit. Dit ondanks het uitgangspunt van de Nederlandse nationaliteitswetgeving, dat dubbele nationaliteit zoveel mogelijk moet worden tegengegaan. Dubbele nationaliteit staat zowel maatschappelijk als wetenschappelijk sterk in de belangstelling. De Nederlandse overheid ziet dubbele nationaliteit als belemmering voor integratie van immigranten.¹ De wetenschappelijke literatuur bespreekt het, vanuit een *topdown*-benadering op de relatie staat-individu, voornamelijk als een voor de staat problematisch verschijnsel. Over de empirische werkelijkheid is daarentegen maar weinig bekend. Vanuit een *bottomup*-benadering kan zicht worden verkregen op de empirische werkelijkheid van dubbele nationaliteit, aan de hand waarvan tevens de relatie individu-staat kan worden herbezien. Dit gebeurt op basis van interviews met individuen over de betekenis die dubbele nationaliteit voor hen heeft.

2. Normatieve bezwaren tegen dubbele nationaliteit

Nationaliteit schept een wederkerige relatie tussen individu en staat, die de staat verplicht de individu te beschermen en voor de individu verplichtingen schept ten opzichte van de staat. De relatie tussen staat en individu is behalve wederkerig, tevens exclusief. Landen kunnen alleen soevereiniteit uitoefenen over de inwoners van hun grondgebied. Individen kunnen slechts ten opzichte van de staat van hun nationaliteit rechten en verplichtingen inroepen.

Migratie compliceert de relatie tussen burger en natiestaat. Een traditionele benadering van nationaliteit gaat ervan uit dat immigranten – geleidelijk – hun band met het land van herkomst achter zich laten en door naturalisatie burger worden van het land van verblijf. Het is of/of: iemand is of burger van het land van herkomst, of burger van het land van verblijf. Vanuit deze positie gedacht is dubbele nationaliteit ondenkbaar, omdat het banden met meer dan een staat doet ontstaan. De wetenschappelijke literatuur over dubbele nationaliteit bevat veelal een sterk normatief gekleurde bespreking van bezwaren tegen dubbele nationaliteit. De belangrijkste bezwaren zijn de volgende.

¹ Zie de notitie *Meervoudige nationaliteit en integratie*, Tweede Kamer 2003-2004, nr. 19, 27 augustus 2004.

Het eerste bezwaar betreft het ontstaan van dubbele loyaliteiten als gevolg van dubbele nationaliteit (Martin 2003). Tot de verplichtingen van een individu ten opzichte van de staat behoort loyaliteit ten opzichte van die staat. In de traditionele visie waarin nationaliteit een exclusieve en ondeelbare relatie in het leven roept, is nationale loyaliteit eveneens exclusief en ondeelbaar. Dubbele nationaliteit leidt tot dubbele loyaliteiten; een staat kan haar onderdaan niet vertrouwen. Met name in tijden van internationale spanningen en oorlog zouden personen met dubbele loyaliteiten een gevaar voor de nationale veiligheid kunnen opleveren (Schuck 2002: 83). Voorstanders van dubbele nationaliteit werpen tegen dat moderne democratieën een breed scala aan concurrerende loyaliteiten bewerkstelligen, bijvoorbeeld ten opzichte van de regio, of de werkgever, zodat loyaliteit niet ondeelbaar is. Zij gaan er tevens van uit dat oorlogen steeds zeldzamer worden, en loyaliteit daarom steeds minder een probleem. De gebeurtenissen van 9/11 en daarna hebben niet iets fundamenteels veranderd aan deze positie van voorstanders (Martin 2003; Spiro 1998, 2003).

Een tweede argument tegen dubbele nationaliteit is dat het individuen rechten en plichten geeft in twee staten, zoals stemrecht en de dienstplicht. Dit zou de manier waarop ze deze verplichtingen in het land van verblijf vervullen, negatief beïnvloeden. Stemrecht in twee landen zou een exit-optie bieden: mensen hoeven niet te leven met de consequenties van hun stem. Ook zouden ze hun stemgedrag kunnen laten leiden door de belangen van het land van de andere nationaliteit. Voorstanders relativeren deze gevaren: mensen verblijven lang genoeg om met de consequenties van hun stem te moeten leven, en zijn niet louter marionetten van de buitenlandse regering (Aleinikoff en Klusmeyer 2001: 82). Anderen zien het stemmen in het buitenland als een mogelijkheid democratische waarden verder te verspreiden (Spiro 1998). Door afschaffing van de dienstplicht en internationale verdragen wordt de kans dat een persoon met dubbele nationaliteit met tegenstrijdige militaire verplichtingen te maken krijgt steeds kleiner (Legomsky 2003).

Een derde bezwaar is dat het beginsel van gelijkheid wordt geschonden, omdat burgers met dubbele nationaliteit meer rechten en kansen hebben dan burgers met één nationaliteit (Hansen en Weil 2002: 7). Burgers met dubbele nationaliteit zouden instrumenteel gebruik kunnen maken van de rechten die ze in beide landen hebben. Voorstanders brengen hiertegen in dat personen met dubbele nationaliteit ook plichten hebben in twee landen, en dat het bezit van dubbele nationaliteit voor individuen aanzienlijke nadelen met zich mee kan brengen, zoals de dubbele dienstplicht.

Een volgend bezwaar is dat dubbele nationaliteit de integratie van immigranten zou belemmeren (Hansen en Weil 2002: 7). Omdat een persoon met twee nationaliteiten niet bereid is te kiezen met welke staat hij of zij zich het meest verbonden voelt, blijft deze mede georiënteerd op het land van de andere nationaliteit. Voorstanders werpen tegen dat acceptatie van dubbele nationaliteit de integratie juist zou bevorderen, omdat mensen eerder geneigd zullen zijn

te naturaliseren als ze geen afstand hoeven te doen van de andere nationaliteit.² Van vergelijkbare orde is het argument dat dubbele nationaliteit de nationale identiteit en cultuur zou ondermijnen (Renshon 2004; Huntington 2004).

Ten slotte, een bezwaar dat veelal wel wordt genoemd, maar niet uitgebreid besproken en van ondergeschikt belang lijkt te worden geacht, is dat dubbele nationaliteit kan leiden tot conflicten van internationaal-privaatrechtelijke aard, bijvoorbeeld in het familierecht.

Vanwege deze bezwaren zouden natiestaten sinds hun ontstaan in de negentiende eeuw hebben getracht dubbele nationaliteit tegen te gaan. Pas de laatste jaren zouden ze zich toleranter zijn gaan opstellen, omdat ze andere doelen belangrijker vonden dan de bestrijding van dubbele nationaliteit, bijvoorbeeld de integratie van vreemdelingen of de gelijkheid van man en vrouw in het nationaliteitsrecht.³ Joppke (2003) echter nuanceert deze veronderstelling van een lineaire ontwikkeling naar acceptatie van dubbele nationaliteit en stelt dat nationaliteit is onderworpen aan tegenstrijdige ontwikkelingen van zowel 'de-etnisering' als 're-etnisering'. Acceptatie van dubbele nationaliteit is te zien als een van de elementen van de-etnisering: een proces van faciliteren van de toegang tot nationaliteit door het lidmaatschap van de natiestaat open te stellen voor nieuwkomers. De ontwikkeling van de Nederlandse regelgeving laat zien dat van een lineaire ontwikkeling van acceptatie naar non-acceptatie geen sprake is (zie par. 6).

De literatuur bespreekt overwegend problematische aspecten van dubbele nationaliteit. Toch is er weinig tot geen empirisch bewijs dat deze problemen zich ook daadwerkelijk voordoen. Zo stellen Aleinikoff en Klusmeyer (2001) dat de bezwaren tegen dubbele nationaliteit zijn gebaseerd op speculaties en vermoedens en niet op empirisch onderzoek. Volgens Schuck (2002: 74) weten we iets over de regels over dubbele nationaliteit, maar is er geen betrouwbare informatie over hoe deze regels uitwerken, of welke gevolgen ze hebben voor het gedrag van (potentiële) burgers. Gesteld kan worden dat dubbele nationaliteit vooral normatief problematisch lijkt, terwijl er weinig zicht is op de empirische werkelijkheid.

3. De achtergrond van bezwaren: een *topdown*-benadering van de relatie staat-individu

De genoemde bezwaren tegen dubbele nationaliteit gaan uit van een traditionele visie op de nationaliteit, die de relatie tussen individu en staat vooral beziet

2 In het politieke debat in Nederland bleken argumenten over integratie het belangrijkste. Zie De Hart (2004).

3 Om dubbele nationaliteit van personen en binnen gezinnen te voorkomen verloren in Nederland tot 1964 Nederlandse vrouwen die trouwden met een buitenlandse man automatisch hun Nederlandse nationaliteit. Tot 1985 werden om dezelfde reden kinderen van Nederlandse vaders geboren met Nederlandse nationaliteit, kinderen van Nederlandse moeders niet. Zie over de positie van de vrouw in het Nederlandse nationaliteitsrecht, De Hart (2005).

vanuit haar *publieke dimensie*. De individu is uitsluitend gericht op de staat en de rechten en verplichtingen die hij daarmee heeft. Dubbele nationaliteit zegt iets over de politieke identiteit van burgers (Koslowksi 2001). Idealiter wordt de individu geacht geen identiteiten of loyaliteiten te hebben ten opzichte van andere collectiviteiten, zoals families of etnische of religieuze groepen, laat staan met andere staten. De individu wordt tevens gezien als een *geatomiseerd individu*, wiens sociale context, familie, sekse en etniciteit irrelevant zijn voor de publieke relatie staat-individu.

Ten tweede wordt de relatie tussen individu en staat gezien vanuit het *perspectief van de staat*. Dubbele nationaliteit wordt als problematisch beschouwd vanwege de bezwaren die het oproept voor de staat, niet voor de individu. Het is een *topdown*-benadering. Daaruit vloeit voort dat dubbele nationaliteit vooral wordt beschouwd met betrekking tot groepen die voor de staat als meest problematisch worden gezien, namelijk specifieke groepen immigranten, zoals Marokkanen in het huidige Nederlandse politieke debat. We krijgen weinig zicht op de betekenis die dubbele nationaliteit heeft voor het individu. Vanuit de traditionele benadering is men daarin eigenlijk ook niet geïnteresseerd.

Ten derde wordt de relatie tussen individu en staat gezien vanuit de *universele pretenties van nationaliteit*. Aan nationaliteit is een bundel van rechten gekoppeld, ongeacht de kenmerken van de individu. Dubbele nationaliteit is een probleem omdat het rechten ten opzichte van meerdere staten creëert. Nationaliteit wordt derhalve gezien als een middel tot insluiting, terwijl de uitsluitende werking die nationaliteit heeft – het creëren van in- en outsiders van de natiestaat – wordt genegeerd. Dat Nederlandse vrouwen tot 1964 bij huwelijk met een buitenlandse man automatisch hun nationaliteit verloren, is vanuit deze universele pretenties niet meer dan een inmiddels herstelde omissie.

Tenslotte wordt veelal een *'thick' concept van burgerschap* gehanteerd. Dat wil zeggen dat van de burger meer wordt verwacht dan dat deze zich aan de regels houdt. Van de individu wordt verwacht dat deze de sociale en culturele normen en waarden van de samenleving aanvaardt en wordt een actief, verantwoordelijk burgerschap verlangd. Banden met een andere staat zullen dan ook altijd ten koste gaan van het burgerschap ten aanzien van de eigen staat (Renshon 2004).

De traditionele benadering ziet dubbele nationaliteit als een bedreiging voor de staatsovereïniteit. Dubbele nationaliteit wordt echter ook wel gezien als een uitdrukking van het postnationale of transnationale karakter van nationaliteit. Postnationale en transnationale benaderingen beoordelen dubbele nationaliteit als een positief verschijnsel. Beide benaderingen gaan uit van de afname van staatsovereïniteit als gevolg van migratie en de opkomst van het 'transnationale subject' (Basch Glick Schiller 1994, Soysal 1994). Dubbele nationaliteit zou immigranten in staat stellen banden te onderhouden met het land van herkomst, waardoor de staat waar zij verblijven de greep op dit deel van haar burgers verliest. Bosniak (2003) waarschuwt echter tegen een visie op dubbele nationaliteit als een uitdrukking van het postnationale karakter van nationaliteit. Ten eerste hebben niet alle personen met dubbele nationaliteit ook transnationale banden. Veel individuen zullen eerder opeenvolgende dan gelijktijdige erva-

ringen van lidmaatschap hebben en hun verbindingen overdragen naar het land waar ze verblijven. Ook zijn niet alle individuen die daadwerkelijk transnationale banden hebben, in het bezit van dubbele nationaliteit. Tenslotte waarschuwt Bosniak dubbele nationaliteit te zien als teken van afnemende staatssoevereiniteit. Zelfs wanneer individuen meer dan een nationaliteit bezitten, dan nog is nationaliteit van groot belang in de verbinding met de staat. Nationaliteit, of deze nu enkelvoudig of meervoudig is, is nog altijd verankerd in natiestaten.

4. Een *bottomup*-benadering van de relatie individu-staat: een relationele notie van nationaliteit

Maar nationaliteit is meer dan een vehikel tot behoud van de natiestaat. Als we niet de (al dan niet bedreigde) staatssoevereiniteit centraal stellen, maar de manier waarop individuen nationaliteit gebruiken en beleven, kunnen we dezelfde relatie staat-individu vanuit omgekeerde richting bekijken: vanuit de positie van het individu. Een dergelijke *bottomup*-benadering is niet alleen theoretisch van belang, maar ook empirisch, omdat daardoor andere groepen dan alleen de door de staat meest problematisch geachte groepen (immigranten) in zicht komen, zoals emigranten en gemengde gezinnen. Dubbele nationaliteit wordt daarmee een issue dat betrekking heeft tot iedereen met een meervoudige achtergrond (Gustafson 2002: 477-78).

Voortvloeiend uit deze *bottomup*-benadering is tevens een *relationele benadering van nationaliteit* van belang (Knop 2001, zie ook Joseph 1996). Het idee van relationele nationaliteit is geïnspireerd op relationeel feminisme, dat de aandacht vestigt op de morele betekenis van relaties in het domein tussen de individu en anderen in het algemeen. Het idee van het geatomiseerde individu, die los staat van de sociale context, wordt verlaten. De betekenis van nationaliteit en de band van een individu met een staat wordt mede bepaald door relaties met bepaalde individuen, zoals ouders, partners of kinderen. Een relationele benadering verbindt publieke en private dimensies van nationaliteit en burgerschap met elkaar. Individuele relaties met gezinsleden met een andere nationaliteit en herkomst hebben gevolgen voor de loyaliteit die men voelt ten opzichte van de eigen staat en de staat van de andere familieleden. Volgens Knop leidt een relationele benadering per definitie tot een pleidooi voor dubbele nationaliteit voor individuen met gezinsleden met een andere nationaliteit.

5. De selectie van respondenten voor de interviews

Aansluiting zoekend bij een *bottomup*- en relationele benadering van nationaliteit, heb ik gekozen voor een zeer diverse groep respondenten: eerste generatie immigranten in Nederland, tweede en derde generatie immigranten in Nederland, Nederlandse emigranten of zogenaamde ‘expats’ in het buitenland, EU-onderdanen, Nederlandse en buitenlandse partners in gemengde relaties en nakomelingen uit gemengde relaties. Beoogd zijn in totaal negentig interviews

met mensen uit deze verschillende categorieën. Dit artikel gaat over een deel van de interviews: de eerste dertien die nu zijn afgenomen en geanalyseerd; het betreft dus werk in uitvoering.⁴ In deze eerste analyse van de interviews ontwikkelde noties over de betekenis van dubbele nationaliteit en de relatie individu-staat zullen in latere interviews nader worden getoetst en onderzocht.

Het belangrijkste criterium voor de selectie van respondenten is dat zij in ieder geval de Nederlandse nationaliteit hebben, deze hebben aangevraagd of willen aanvragen. Zij hebben afstand gedaan van de andere nationaliteit of hebben een of meer andere nationaliteiten behouden. Zij hebben hun nationaliteit in verschillende perioden verkregen, onder verschillende omstandigheden en op verschillende manieren (door geboorte, medenaturalisatie met de ouders, naturalisatie). Gestreefd wordt niet naar representativiteit, maar wel naar diversiteit van respondenten, wat betreft afkomst, sekse, seksualiteit, opleiding, leeftijd et cetera.

Met de interviews beoog ik meer dan alleen na te gaan of de in par. 2 besproken bezwaren van dubbele nationaliteit zich voordoen of niet. Voorop staat de beleving van respondenten, de betekenis die zij hechten aan het bezit van een of meerdere nationaliteiten. Deze betekenis kan zich op verschillende terreinen van het leven voordoen en het betreft niet per se dezelfde thema's als die voor de overheid, of volgens de wetenschappelijke literatuur, van belang zijn.

Gestreefd is tevens naar diversiteit wat betreft de ervaringen met nationaliteit en dubbele nationaliteit.⁵ Terwijl voor sommige respondenten dubbele nationaliteit een belangrijk thema was, waarover zij bewust hadden nagedacht, was het voor anderen eigenlijk een non-issue. Terwijl sommige respondenten groot belang hechten aan de tweede nationaliteit naast de Nederlandse nationaliteit, was voor andere respondenten die tweede nationaliteit nauwelijks van betekenis, of zouden zij er liever afwillen. De interviews waren kwalitatief en open. De duur van de interviews varieerde van 45 minuten tot 2,5 uur.

Geïnterviewd werden zeven mannen en zes vrouwen, in de leeftijd van 24 tot 54 jaar. Zij bezitten acht verschillende niet-Nederlandse nationaliteiten, de meeste (vijf) de Turkse, verder: Brits, Australisch, Costaricaans, Egyptisch, Macedonisch, Algerijns en Duits. De meeste respondenten hebben één nationaliteit naast de Nederlandse; een respondent heeft twee nationaliteiten naast de Nederlandse nationaliteit. Twee respondenten hebben de Nederlandse nationaliteit en willen daarnaast een andere nationaliteit verwerven. Een respondent heeft een andere nationaliteit en wil daarnaast de Nederlandse verwerven. Een respondent wil dat voor haar dochter.

4 Een deel van de interviews is afgenomen door studente Norma Fötsch.

5 Behalve door een keuze voor verschillende achtergronden van respondenten, kon dit worden bereikt door in een gesprek voorafgaand aan het interview tijdens de werving, of via derden, al enig inzicht in de ervaringen van respondenten te verkrijgen.

6. Nederlandse regelgeving over dubbele nationaliteit

Voordat kan worden overgegaan op de resultaten van de interviews, is het noodzakelijk kort uiteen te zetten met welke regels respondenten te maken krijgen. De vraag of personen dubbele nationaliteit kunnen bezitten is complex en hangt af van meerdere factoren. Het hangt af van zowel de nationaliteitswetgeving van Nederland als de wetgeving van het land van de andere nationaliteit. De landen van de andere nationaliteit zijn onder te verdelen in drie categorieën: landen waar naturalisatie elders leidt tot automatisch verlies van nationaliteit, landen waar dubbele nationaliteit is toegestaan en landen waar men geen afstand kan doen van nationaliteit.

Maar ook hangt de mogelijkheid van dubbele nationaliteit af van de periode waarin de nationaliteit is verkregen en de manier waarop deze is verkregen. Nederland heeft haar regelgeving in de loop der jaren gewijzigd. Zo was het tussen 1992 en 1997 niet nodig om afstand te doen van de oorspronkelijke nationaliteit bij naturalisatie tot Nederlander. Uitgangspunt van de huidige Nederlandse Rijkswet op het Nederlanderschap, van kracht geworden in 2003, is het tegengaan van dubbele nationaliteit. Daarom wordt bij naturalisatie tot Nederlander verwacht dat de aanvrager afstand doet van de vorige nationaliteit. Een Nederlander die naturalisatie in een ander land aanvraagt, verliest automatisch de Nederlandse nationaliteit. Op deze hoofdregels bestaan echter vele uitzonderingen, die dubbele nationaliteit in een aanzienlijk aantal gevallen mogelijk maken, afhankelijk van de categorie van personen waartoe men behoort. Bij naturalisatie wordt afstand van de vorige nationaliteit bijvoorbeeld niet verwacht van vluchtelingen, tweede generatie immigranten of personen die met een Nederlander gehuwd zijn. Voor Nederlanders die een andere nationaliteit aanvragen, geldt eveneens een reeks van uitzonderingen op het verlies van Nederlanderschap. Verlies van Nederlanderschap treedt niet op voor Nederlanders die zijn geboren in het land van de andere nationaliteit en daar nog altijd woonachtig zijn, of voor de 18-jarige leeftijd ten minste vijf jaar in het land van de andere nationaliteit hebben gewoond, of voor Nederlanders die de nationaliteit aanvragen van de partner waarmee men gehuwd is. Het gevolg is dat ondanks de hoofdregel van enkelvoudige nationaliteit een groeiend aantal personen in het bezit is van meer dan een nationaliteit. Op 1 januari 2003 woonden in Nederland 893.484 individuen met ten minste een andere nationaliteit naast de Nederlandse nationaliteit.⁶ Ongeveer driekwart van de personen die in Nederland naturaliseren, behouden hun oorspronkelijke nationaliteit.⁷ In de meeste gevallen (ongeveer 1/3 van alle naturalisaties) is dat omdat ze volgens de wetgeving van het land van de andere nationaliteit geen afstand kunnen doen. Hoeveel Nederlanders in het buitenland woonachtig zijn met dubbele nationaliteit is niet bekend.

6 Cijfers CBS, bron: <http://statline.cbs.nl>. 12.390 individuen bezaten twee andere nationaliteiten naast de Nederlandse.

7 Meer cijfers zijn te vinden in: A. Böcker, C.A. Groenendijk & B. de Hart (2005).

7. Verkrijging van nationaliteit en naturalisatie

John is 27 jaar. Hij is geboren in Canada en heeft een Nederlandse moeder en Britse vader. Hij is sinds zijn tweede woonachtig in Nederland. John heeft bij zijn geboorte in Canada de Canadese nationaliteit verworven, alsmede de Britse nationaliteit via zijn vader. De Nederlandse nationaliteit verkreeg hij toen niet, omdat tot 1985 alleen kinderen van Nederlandse vaders en niet kinderen van Nederlandse moeders de Nederlandse nationaliteit *ius sanguinis* (door afstamming) verwierven. John heeft de Nederlandse nationaliteit ongeveer drie jaar geleden door naturalisatie verkregen. De procedure was eenvoudig: een gesprek met een gemeenteambtenaar en toen was het al gauw rond. Hij hoefde geen afstand te doen van de andere nationaliteiten. Bij de aanvraag van naturalisatie had, om diverse redenen, overigens geen van de respondenten afstand hoeven doen van de oorspronkelijke nationaliteit.⁸

De directe aanleiding voor de aanvraag tot naturalisatie was dat John aan een buitenlandse universiteit onderzoek wilde doen. Voor verkrijging van de beurs die dat ook financieel mogelijk moest maken, was het bezit van de Nederlandse nationaliteit een voorwaarde. Zijn motief om de Nederlandse nationaliteit aan te vragen, zouden we bij uitstek kunnen zien als instrumenteel.

In de literatuur wordt veelvuldig gewag gemaakt van instrumentele motieven voor naturalisatie en dubbele nationaliteit. Zo zou volgens Van den Bedem (1993) naturalisatie in Nederland nauwelijks te zien zijn als teken van integratie of culturele adaptatie. Men blijft zich Turk voelen en de loyaliteit ligt bij het land van herkomst. De keuze voor het Nederlanderschap zou zijn ingegeven door de wens de rechtspositie te verbeteren. De Canadese onderzoekers Labelle en Salee (2001) vermelden eveneens het instrumentele gebruik van nationaliteit en dubbele nationaliteit door immigranten: het is handig om te hebben. Terwijl instrumentele motieven aan verwerving van de nationaliteit van het land van verblijf ten grondslag liggen, wordt het behoud van de vreemde nationaliteit gezien als een reflectie van etnische en culturele identiteit (Kastoryano 2002).

Toch is het motief van John meer dan louter instrumenteel. Het aanvragen van de Nederlandse nationaliteit was een stap die John eigenlijk al jaren had willen zetten. Daar is een ontwikkeling in de beleving van zijn identiteit aan vooraf gegaan. Toen hij jong was, profileerde John zich als Canadees. Aangezien hij al op tweejarige leeftijd uit het land was vertrokken, en er sindsdien slechts een keer op vakantie was geweest, wist hij nauwelijks iets van het land. In Engeland kwam hij een paar keer per jaar. Toch profileerde hij zich als Canadees, omdat het interessant en 'stoer' was en dat ook door zijn leeftijdsgenoten zo werd gezien. Achteraf ziet hij deze constructie van een Canadese identiteit als 'puberaal' en 'gekunsteld'. John noemt later in het interview nog een tweede motief voor naturalisatie: hij wilde af van de jaarlijkse bezoeken aan de

8 Een van de respondenten verloor bij naturalisatie in Nederland automatisch zijn Australische nationaliteit. Deze probeert hij nu weer terug te krijgen. Dit is mogelijk geworden door wijzigingen in het Australisch nationaliteitsrecht, tot stand gekomen dankzij lobby van Australische expats.

vreemdelingendienst. Ook een dergelijk motief zouden we als instrumenteel kunnen zien. Maar John benadrukt niet het praktische nadeel van het bezoek aan de vreemdelingendienst. Het gaat hem erom dat hij als vreemdeling werd behandeld, hetgeen hij formeel ook was, terwijl hij zich subjectief niet zo voelde. Inmiddels beschrijft hij zichzelf als '100% Nederlander', eventueel met wat Engelse elementen. De Nederlandse nationaliteit ziet hij als uitdrukking van deze werkelijkheid.

Ook andere respondenten noemen in eerste instantie instrumentele of rechtspositionele motieven. Een respondent van Koerdische afkomst, in het bezit van de Turkse en Nederlandse nationaliteit, zegt dat hij de Nederlandse nationaliteit heeft aangevraagd voor het gemak: "Reizen en verblijf, dat is de enige reden, meer niet". De Nederlandse nationaliteit vindt hij van belang in verband met het restrictieve vreemdelingenbeleid. Maar ook ziet hij de Nederlandse nationaliteit als een soort erkenning van het feit dat hij tot de Nederlandse samenleving behoort. Voor respondenten is de Nederlandse nationaliteit dus uitdrukking van de werkelijkheid: voor de een dat hij Nederlander is, voor de ander dat hij tot de Nederlandse samenleving behoort (idem Swaitkowski 2001).

Er zijn nog meer redenen om te twijfelen aan het instrumentele karakter van nationaliteitsverwerving en dubbele nationaliteit. Ten eerste is nationaliteitsverkrijging maar voor een deel van de respondenten een eigen en vrijwillige keuze. Nationaliteitsverlening is immers een staatspraktijk, waarop individuen geen invloed hebben. Dat John op latere leeftijd moest naturaliseren, was mede het gevolg van de regelgeving die aan kinderen van Nederlandse moeders tot 1985 niet de Nederlandse nationaliteit verleende. Voor een ander deel van de respondenten werd de keuze door anderen, hun ouders, gemaakt. Zij werden op minderjarige leeftijd met de ouders meegenaturaliseerd. Van een onafhankelijk motief is dan geen sprake. Ten tweede waren respondenten vaak zo slecht geïnformeerd over de regelgeving inzake dubbele nationaliteit, dat van een instrumentele keuze alleen daarom al nauwelijks sprake kan zijn. Tenslotte meen ik dat men door de wens de rechtspositie te verbeteren als uitsluitend instrumenteel te zien, getuigt van een gebrek aan inzicht in de manier waarop het vreemdelingenrecht het dagelijks leven van niet-genaturaliseerde immigranten en hun gezinsleden bepaalt (idem Swaitkowski 2001).

8. Rechten en plichten: dienstplicht, reizen en familierecht

Cemal is 24 jaar oud en in Nederland geboren als zoon van Turkse ouders. Cemal is als 13-jarige met zijn ouders mee genaturaliseerd. Als ik hem vraag voor een interview, weet Cemal niet zeker of hij dubbele nationaliteit heeft. Later zegt hij inderdaad zowel de Turkse als de Nederlandse nationaliteit te bezitten. Omdat hij als minderjarige meegenaturaliseerde, was het niet nodig de Turkse nationaliteit op te geven. Als belangrijkste voordeel van het bezit van dubbele nationaliteit noemt hij het gemak bij reizen. Cemal gebruikt alleen een Nederlands paspoort. Als hij naar Turkije reist, neemt hij zijn geboorteakte mee, zodat hij niet voor een visum hoeft te betalen.

Hoewel Cemal zegt prijs te stellen op het bezit van beide nationaliteiten, overweegt hij serieus om de Turkse nationaliteit op te geven, om te voorkomen dat hij in Turkije de dienstplicht zou moeten vervullen. Hij heeft hiervoor twee redenen. Hij verwacht dat de dienstdtijd zwaar zal zijn, gezien de lange duur van twee jaar, de barre omstandigheden die hij verwacht en het gebrek aan mogelijkheden van familiebezoek in de weekenden. De mogelijkheid van afkopen van de dienstplicht ziet hij niet als een reële optie. Ook voelt hij zich onvoldoende verbonden met het land waar de dienstplicht moet worden vervuld:

Het is ook een moeilijke beslissing om in dienstplicht te gaan in een land waar je in feite niet woont. (...) Eigenlijk is Nederland wel mijn enige [nadruk] land. Zeg maar, het enige waar ik echte banden mee heb. Turkije is een abstracter begrip dan Nederland een abstract begrip is. Maar mijn band is – ja, oke, ik ben hier geboren en hou van mijn stad waar ik woon. Al mijn vrienden zijn hier en de meeste kennissen die ik heb zijn ook hier. In die zin is mijn band met Nederland veel duidelijker aantoonbaar dan met welk ander land dan ook.

Ook twee andere mannelijke respondenten met de Turkse nationaliteit noemden de dienstplicht in Turkije als reden om te overwegen afstand te doen van de Turkse nationaliteit. Zij hadden hiervoor tevens meer politieke redenen: beiden waren van Koerdische afkomst en wilden daarom niet in het Turkse leger dienen. Ook wezen zij de militaire dienstplicht in het algemeen af. Overigens had nog geen van de drie respondenten al van de Turkse nationaliteit afstand gedaan.⁹ In feite was de dienstplicht het meest genoemde probleem van dubbele nationaliteit voor mannelijke respondenten; niet alleen dienstplicht in het buitenland, maar ook dienstplicht in Nederland: in geval van naturalisatie moest totdat in 1997 de opkomstplicht werd opgeschort de dienstplicht veelal nog worden vervuld.

Waar de dienstplicht bij uitstek een probleem voor mannen is, verwacht ik dat voor vrouwen het familierecht belangrijker is, ook al kwam dat tot nu toe in slechts een interview naar voren. De dubbele nationaliteit heeft op dit terrein voor vrouwen mogelijk nadelen, omdat het kan betekenen dat zij met buitenlands familierecht in aanraking komen, waarin regelmatig de positie van vrouwen slechter is geregeld dan in Nederland. Deze problematiek sluit aan bij het vijfde bezwaar tegen dubbele nationaliteit, hoewel het *gendered* karakter ervan in de literatuur grotendeels wordt genegeerd. In historisch perspectief gezien, zou de dubbele nationaliteit echter juist als bescherming tegen dat buitenlandse

9 De Turkse regelgeving geeft ze de mogelijkheid een beslissing hierover in beginsel nog tot hun 38^e uit te stellen. De Turkse nationaliteitswetgeving maakt het mogelijk de Turkse nationaliteit af te nemen indien niet aan de dienstplicht wordt voldaan. Dit wordt echter niet gedaan voordat iemand de 38-jarige leeftijd heeft bereikt en te kennen heeft gegeven nooit de dienstplicht te zullen vervullen. Bron: Algemeen ambtsbericht Turkije/dienstplicht, Ministerie van Buitenlandse Zaken, juli 2002.

recht kunnen worden gezien. Een respondent, een Nederlandse vrouw, vertelde over haar in 1980 in Nederland geboren dochter, die als baby van enkele maanden door haar toenmalige Joegoslavische echtgenoot was ontvoerd naar het buitenland. De Nederlandse autoriteiten konden de vrouw destijds weinig hulp bieden, niet alleen omdat er geen verdrag met Joegoslavië was, maar ook omdat het kind niet de Nederlandse nationaliteit bezat en de Nederlandse autoriteiten moeilijk voor een niet-Nederlands burger konden optreden. Nu het contact met de inmiddels volwassen dochter sinds enige jaren is hersteld, probeert de vrouw alsnog de Nederlandse nationaliteit voor haar dochter te verwerven. Juist met het bezit van de Nederlandse en daarmee dubbele nationaliteit, hoopt de vrouw haar dochter bescherming te kunnen verlenen. Ik hoop in latere interviews meer inzicht te verwerven in familierechtelijke kwesties verbonden met dubbele nationaliteit.

Van het in de literatuur vaak genoemde bezwaar van het dubbele stemrecht, blijkt uit de interviews weinig. Stemmen vanuit het buitenland is ook niet voor alle landen mogelijk. Respondenten vinden vooral stemmen in Nederland belangrijk. Slechts een enkeling had bij verkiezingen in Australië gestemd, toen hij nog niet de Nederlandse nationaliteit bezat. Een andere respondent had tijdens vakantie in Turkije willen stemmen voor een Koerdische partij, maar was haar Turkse paspoort vergeten mee te nemen, zodat het er niet van kwam.

Het meest genoemde voordeel van dubbele nationaliteit volgens respondenten was het gemak van het reizen, niet alleen van en naar de landen waarvan zij de nationaliteit bezitten, maar ook bijvoorbeeld binnen Europa of de Commonwealth. Het bezit van de Nederlandse nationaliteit ontslaat individuen met een niet-westerse nationaliteit van de visumplicht in de meeste westerse landen. Hoewel de visumplicht bij uitstek een praktisch probleem lijkt, laat het volgende interview met Özgür zien dat de betekenis van de visumplicht verder kan reiken.

9. Identiteit, familie en loyaliteit

Özgür is 32 jaar oud.¹⁰ Hij is in 1972 Nederland geboren als zoon van een Nederlandse moeder en Turkse vader. Als hij twee jaar oud is, verhuist het gezin naar Turkije, waar Özgür opgroeit. Hij heeft bij geboorte de Turkse nationaliteit verkregen, maar niet de Nederlandse omdat, zoals we reeds hebben gezien, kinderen van Nederlandse moeders geboren voor 1985 niet bij geboorte de Nederlandse nationaliteit verkregen. Özgür's ouders wonen sinds enige jaren weer in Nederland, terwijl hij en de rest van de familie in Turkije zijn blijven wonen.

Özgür probeert sinds ruim een jaar de Nederlandse nationaliteit te verwerven. Hij begon hiermee tijdens een verblijf voor studie in de Verenigde Staten.

10 Dit interview is afgenomen in het Engels. De respondent had zelf contact gezocht met de universiteit met vragen over de nationaliteit van kinderen van Nederlandse moeders. Na herhaald email-contact over deze vragen, heb ik hem gevraagd voor een interview, dat is afgenomen via msn-chat.

Een van zijn docenten vroeg hem waarom hij, als zoon van een Nederlandse moeder geboren in Nederland, niet de Nederlandse nationaliteit bezat. Ze stimuleerde hem om nader onderzoek te doen naar de Nederlandse nationaliteitswetgeving. Vanaf dat moment raakte Özgür naar eigen zeggen ‘*obsessed*’ door het idee de Nederlandse nationaliteit te verwerven.

Hij heeft twee redenen om de Nederlandse nationaliteit te wensen. Ten eerste wil hij zonder problemen zijn ouders in Nederland kunnen bezoeken. Nu moet hij steeds een visum aanvragen en daarbij aantonen dat hij niet van plan is in Nederland te blijven, maar na het verlopen van het visum naar Turkije zal terugkeren.¹¹ Hij vindt het ‘*disgusting*’ dat hij dat steeds moet aantonen voor het land waar hij is geboren. Hij beschouwt de regels, volgens welke hij als zoon van een Nederlandse moeder niet de Nederlandse nationaliteit bezit, als een vorm van discriminatie.

Tevens beschouwt Özgür zichzelf als half-Turks en half-Nederlands. Via zijn moeder en doordat hij in Nederland is geboren is hij verbonden met Nederland. Hij ziet dit als een etnische identiteit, die hij weerspiegeld wil zien in zijn nationaliteit. Verkrijging van de Nederlandse nationaliteit kan hem ook helpen zijn Nederlandse etnische identiteit te claimen. Nu betwisten mensen in zijn omgeving dat hij half-Nederlands is, omdat hij dit niet met de Nederlandse nationaliteit kan aantonen. Özgür koppelt identiteit en nationaliteit uitdrukkelijk aan elkaar. Het bezit van beide nationaliteiten ziet hij als een uitdrukking van zijn dubbele identiteit. Özgür geeft tevens uitdrukking aan een relationele benadering van nationaliteit, nu zijn band met Nederland in hoge mate wordt bepaald door de relatie met zijn ouders en het feit dat zijn moeder Nederlandse is.

Özgür koppelt identiteit en nationaliteit waarschijnlijk mede aan elkaar, omdat beide voor hem betwist zijn. Voor andere respondenten lag dat anders. Zij wijzen deze koppeling van identiteit en nationaliteit juist expliciet af, omdat ze het zien als een uitdrukking van nationalistische gedachten, terwijl ze zichzelf in de eerste plaats als mens, individu of kosmopoliet beschouwen. Hun nationaliteit zien ze als irrelevant voor hun identiteit. Nationaliteit is dan als niet meer dan een ‘papiertje’, een uitdrukking die door meerdere respondenten werd gebruikt.

Anderen wijzen de koppeling van nationaliteit en identiteit af, omdat ze niet met elkaar overlappen. Zo raakt een van de respondenten, die zichzelf definieert als Koerd, tijdens het interview geïrriteerd omdat het naar zijn idee alleen maar over de Nederlandse en Turkse nationaliteit gaat, terwijl hij met geen van beide nationaliteiten emotionele verbondenheid voelt. Voor hem als Koerd, die in allerlei landen heeft gewoond, is nationaliteit een ‘prehistorische kwestie’ geworden.

Karina, de dochter van een Nederlandse moeder en Algerijns-Marokkaanse vader, heeft bij geboorte de Algerijnse nationaliteit verkregen en de Nederland-

¹¹ Aanvragen voor een visum voor kort bezoek wordt, met name uit landen zoals Turkije en Marokko, veelvuldig afgewezen vanwege ‘vestigingsgevaar’. Dat is waarom Özgür wordt gevraagd aan te tonen dat hij niet van plan is in Nederland te blijven.

se enkele jaren later door naturalisatie op aanvraag van haar moeder. Zij is nooit in Algerije geweest, spreekt de taal niet en weet eigenlijk niet meer van het land dan de gemiddelde krantenlezer. Dat dit zo is, komt mede door de problematische relatie met haar vader. Waar voor Özgür de band met zijn moeder ook de band met Nederland bepaalt, bepaalt voor Karina het gebrek aan band met haar vader ook haar gebrek aan band met Algerije.

De relativering van het begrip nationaliteit houdt echter niet in dat respondenten nationaliteit als irrelevant beschouwen, of alleen van instrumentele betekenis. Zoals hiervoor al duidelijk werd, zien zij de Nederlandse nationaliteit als uitdrukking van hun verbondenheid met Nederland. Nederland vormt het centrum van hun leven: het land waar zij leven, studeren, werken en waar hun familie en vrienden wonen. Zij zien zichzelf als participierend burger, maar in hun ogen betekent dat niet dat ze zich Nederlander hoeven te voelen, noch dat dit verbondenheid met het land van de andere nationaliteit uitsluit. Geen van de respondenten is dan ook tegenstander van dubbele nationaliteit. Deze verbondenheid richt zich echter niet zozeer op de staat, maar op gebeurtenissen in het land en hun familie die in dat land woont. Respondenten relativiseren daarom ook het probleem van dubbele loyaliteit; ze onderscheiden hun band met het land van de andere nationaliteit van loyaliteit ten opzichte van de staat.

Dat geldt bijvoorbeeld voor Cemal, die zijn verbondenheid met Turkije in eerste instantie ziet als een uitdrukking van de band met zijn grootouders. Hij verwacht dat de band met Turkije zal afnemen wanneer zijn grootouders komen te overlijden. Zijn directe naasten zijn voor hem veel belangrijker dan een abstract begrip als Turkije; een relationele benadering van nationaliteit. Ook al vindt hij dat hij een functie heeft in de Nederlandse maatschappij, die hij verantwoord moet vervullen, dat impliceert volgens hem nog niet dat hij loyaal hoeft te zijn aan Nederland, of aan Turkije. Nederland en Turkije ziet hij als abstracte begrippen, mythes, waarmee veel dingen gerechtvaardigd kunnen worden en waar hij kritisch tegenover staat.

Maar ook de respondenten die het begrip loyaliteit ten opzichte van een staat wel onderschrijven, zien geen probleem in het bestaan van meervoudige loyaliteiten. Een Egyptische respondent, in het bezit van zowel de Nederlandse als de Egyptische nationaliteit, voelt zich met beide sterk verbonden. Hij vergelijkt de liefde voor een land met de liefde van ouders voor hun kinderen: de liefde voor de een maakt de liefde voor de ander niet minder groot.

10. Conclusies

De literatuur over dubbele nationaliteit leert ons iets over de normatieve betekenis van dubbele nationaliteit, maar niet of nauwelijks over de empirische werkelijkheid en evenmin over de betekenis van dubbele nationaliteit voor individuen.

Hoewel het niet mogelijk is definitieve conclusies te trekken op basis van het kleine aantal interviews, geven ze een voorlopige indicatie van de mate waarin de veronderstellingen van de literatuur ook daadwerkelijk voorkomen,

die in latere interviews zullen moeten worden getoetst. Allereerst enkele in de literatuur genoemde problemen van dubbele nationaliteit. Een van de genoemde argumenten tegen dubbele nationaliteit is dat het individuen rechten en plichten geeft in twee staten, hetgeen de manier waarop ze deze verplichtingen in het land van verblijf vervullen, negatief zou beïnvloeden (het tweede argument). In de interviews hebben we gezien dat stemmen in het buitenland nauwelijks voorkomt en dat respondenten stemmen in Nederland zeer belangrijk vinden. Ook hebben we gezien dat dienstplicht in het buitenland voor mannelijke, met name Turkse, respondenten een reëel probleem is. Maar niet de dubbele dienstplicht is het probleem: de plicht in Turkije de dienstplicht te vervullen ontstaat doordat Nederland in 1997 de opkomstplicht heeft afgeschaft.

Een ander genoemd argument tegen dubbele nationaliteit is dat het beginsel van gelijkheid wordt geschonden, omdat bezitters van dubbele nationaliteit instrumenteel gebruik zouden maken van rechten die ze in beide landen hebben (het derde argument). Dit bezwaar wordt door de interviews niet bevestigd. We hebben gezien dat achter op het eerste gezicht instrumentele motieven, andere motieven liggen, van verbondenheid en behoud van relaties met *significant others*. Tevens negeert het argument van het gelijkheidsbeginsel de uitsluitende werking van nationaliteit. Nationaliteitsverlening is in eerste instantie een staatspraktijk en maar ten dele een vrijwillige keuze. Bovendien is de ene nationaliteit de andere niet. Nationaliteit is tevens een uitdrukking van machtsrelaties en hiërarchie tussen staten. Als de Nederlandse nationaliteit wordt aangevraagd om te ontkomen aan de visumplicht, is dat niet zozeer of niet uitsluitend een uitdrukking van een instrumentele opvatting van nationaliteit, maar een manier om met deze hiërarchie van nationaliteiten om te gaan.

De interviews met individuen laten zien dat de ervaringen van individuen met dubbele nationaliteit zeer divers zijn. Het enkele feit dat iemand meer dan een nationaliteit bezit, zegt op zichzelf nog niets over diens identiteit, integratie, verbondenheid of loyaliteit (het eerste en vierde argument tegen dubbele nationaliteit). Zoals gezegd is voor de meeste respondenten de Nederlandse nationaliteit een uitdrukking van hun verbondenheid met Nederland. De andere nationaliteit kan een uitdrukking zijn van een beleefde individuele nationale of etnische identiteit, maar misschien ook helemaal niet. In sommige gevallen is er sprake van een 'slapende' nationaliteit, die verder geen enkele betekenis heeft. De analyse van Kastoryano (2002) dat het land van verblijf verbonden is met een idee van rechten, en het land van de andere nationaliteit met de etnische of culturele nationaliteit, wordt niet bevestigd. Respondenten drukken eerder een traditionele benadering van nationaliteit uit. Ook als ze wel banden hebben met het land van de andere nationaliteit, deze zijn te weinig intensief en structureel om te spreken van een postnationale of transnationale benadering (idem Bloemraad, 2005).

Vasthoudend aan de traditionele benadering, in de betekenis van primaire gerichtheid op het land van verblijf, blijft het echter noodzakelijk de relatie individu-staat opnieuw te bezien. Daarin maakt de geatomiseerde, contextloze individu plaats voor een individu wiens sociale context en relaties met *significant others* van belang zijn voor de relaties met de staat. Dit maakt het moge-

lijk en noodzakelijk het belang van dubbele nationaliteit te onderzoeken in drie te onderscheiden sferen: de staat, samenleving en de familie en interpersoonlijke relaties (Yuval-Davis 1997: 13).

Literatuur

- ALENIKOFF, T.A. & D. KLUSMEYER (2001) 'Plural Nationality: Facing the Future in a Migratory World', in: T.A. Aleinikoff & D. Klusmeyer (red.), *Citizenship today. Global Perspectives*. Washington: Carnegie Endowment, pp. 63-88.
- BASCH, L., N. GLICK SCHILLER, et al. (1994) *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- BEDEM, R.F.A. VAN DEN (1993) *Motieven voor naturalisatie: waarom vreemdelingen uit diverse minderheidsgroepen wel of niet kiezen voor naturalisatie*. Arnhem: Gouda Quint.
- BLOEMRAAD, I. (2004) 'Who Claims Dual Citizenship? The Limits of Post-nationalism, the Possibilities of Transnationalism, and the Persistence of Traditional Citizenship', *International Migration Review* 38-2, pp. 389-426.
- BÖCKER, A., C.A. GROENENDIJK & B. DE HART (2005) 'De toegang tot het Nederlanderschap', *Nederlands Juristenblad* 80-3, pp. 157-164.
- BOSNIAK, L. (2003) 'Multiple Nationality and the Post-national transformation of Citizenship', in: D. Martin & K. Hailbronner (red.), *Rights and Duties of Dual nationals. Evolution and Prospects*. The Hague/London/New York: Kluwer Law International, pp. 27-48.
- GUSTAFSON, P. (2002) 'Globalisation, multiculturalism and individualism: the Swedish debate on dual citizenship', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 28-3, pp. 463-481.
- HANSEN, R. & P. WEIL (2002) 'Introduction. Dual Citizenship in a changed World: Immigration, Gender and Social Rights', in: R. Hansen & P. Weil (red.), *Dual Nationality, Social Rights and Federal Citizenship in the US and Europe*. New York/Oxford: Bergham Books, pp. 1-18.
- HART, B. DE (2004) 'Political debates on Dual Nationality in the Netherlands (1990-2003)', in: A. Böcker, B. de Hart & I. Michalowski (red.), *Migration and the Regulation of Social Integration*, special issue IMIS-Beiträge 24, pp. 149-162.
- HART, B. DE (2005) 'The morality of Maria Toet. Gender, Citizenship and the Construction of the Nation-state', *Journal of Ethnic and Migration Studies* (te verschijnen).
- HUNTINGTON, S.P. (2004) *Who are we? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon and Schuster.
- JOPPKE, C. (2003) *Citizenship between De- and Re-Ethnicization*, Russell Sage Working Papers 204.
- JOSEPH, S. (1996) 'Gender and Citizenship in Middle Eastern States', *Middle East Report* 198, pp. 4-10.

- KASTORYANO, R. (2002) 'Türken mit deutschem Paß: Sociological and Political Aspects of Dual Nationality in Germany', in: R. Hansen & P. Weil, *Dual Nationality, Social Rights and Federal Citizenship in the US and Europe*. New York/Oxford: Bergham Books, pp. 178-188.
- KNOP, K. (2001) 'Relational nationality', in: T.A. Aleinikoff & D. Klusmeyer (red.), *Citizenship today: on gender and nationality in international law*. Washington: Carnegie endowment, pp. 89-126.
- KOSLOWSKI, R. (2001) 'Demographic Boundary Maintenance in World Politics: Of International Norms on Dual Nationality', in: M. Albert, D. Jacobson & Y. Lapid (red.), *Identities, Borders, Orders. Rethinking International Relations Theory*. Minneapolis, University of Minnesota Press, pp. 203-224.
- LABELLE, M. & D. SALEE (2001) 'Citizenship in Quebec', in: T.A. Aleinikoff & D. Klusmeyer (red.), *Citizenship today: Global Perspectives and Practices*. Washington D.C: Carnegie Endowment for International Peace, pp. 278-315.
- LEGOMSKI, S.H. (2003) 'Dual Nationality and military service: strategy number two', in: D.A. Martin & K. Hailbronner (red.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolutions and Prospects*. The Hague: Kluwer Law International, pp. 79-134.
- MARTIN, D.A. (2003) 'Introduction: the trend toward dual nationality', in: D.A. Martin & K. Hailbronner (red.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolutions and Prospects*, The Hague: Kluwer Law International, pp. 3-18.
- RENSHON, S.A. (2004) 'Dual Citizenship and American Democracy: Patriotism, National Attachment and National Identity', *Social Philosophy and Policy* 21-1, pp. 100-120.
- SCHUCK, P.H. (2002) 'Plural Citizenships', in: R. Hansen & P. Weil (red.), *Dual Nationality, Social Rights and Federal Citizenship in the US and Europe*. New York/Oxford: Bergham Books, pp. 61-99.
- SOYSAL, Y.N. (1994) *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- SPIRO, P.J. (1998) *Embracing Dual Nationality. International Migration Policy Program*. Washington: Carnegie Endowment.
- SPIRO, P.J. (2003) 'Political rights and Dual Nationality', in: D.A. Martin & K. Hailbronner (red.), *Rights and Duties of Dual Nationals. Evolutions and Prospects*. The Hague, Kluwer Law International, pp. 35-152.
- SWIATKOWSKI, P. (2001) 'Der deutsche Paß als letzter Akt der Integration? Einbürgerung aus der Sicht polnischer Migranten in der Bundesrepublik Deutschland', in: C. Pallaske (red.), *Die Migration von Polen nach Deutschland. Zu Geschichte und Gegenwart eines europäischen Migrationssystems*. Baden Baden: Nomos Verlag, pp.163-184.
- YUVAL-DAVIS, N. (1997) 'Women, Citizenship and Difference', *Feminist Review* 57, 4-27.

Signaalwerking: positieve symbolische effecten in het werk van Vilhelm Aubert

Rob Schwitters

1. Symboliek en effectiviteit

De Noorse rechtssocioloog Vilhelm Aubert wordt in ons land vooral geassocieerd met zijn befaamde studie van de *Wet op het Huishoudelijk Personeel*.¹ Deze wet werd door hem beschreven als één die dienstbaar is aan de totstandkoming van een compromis tussen strijdige politieke opvattingen, aan welk doel de effectiviteit van de wet (de werkelijke verbetering van de positie van dienstbodes) moest worden geofferd. Het compromis impliceerde dat de partij die een verbetering van de positie van dienstbodes voorstond, kon wijzen op een hervorming suggererende tekst, terwijl de behoudende partij zich weinig zorgen behoefde te maken, wetende dat de wet het instrumentarium miste om werkelijk veranderingen te kunnen realiseren. Zo kwam slechts een symbolische verandering tot stand. Deze bevinding heeft de betekenis van het begrip symboolwetgeving lange tijd bepaald: het begrip ‘symbolisch’ staat voor een tekort aan effectiviteit, de aanname van hervorming is slechts op de wet van de tekst gefundeerd. Het symbolische verhult de realiteit.

Bart van Klink heeft in zijn proefschrift het begrip symboolwetgeving van zijn negatieve connotatie trachten te bevrijden door te wijzen op de mogelijk positieve effecten van de symbolische dimensie van recht voor de gehoorzaamheid aan rechtsregels.² Deze positieve effecten doen zich voor in het (mede) door hem uitgewerkte model van *communicatieve wetgeving*. Het gaat om wetgeving waarvan de navolging berust op de gemotiveerde instemming met de inhoud van de daarin besloten liggende gedragsnormen.³ Deze op overtuigingskracht gefundeerde navolging wordt door Van Klink gecontrasteerd met een op

1 Vilhelm Aubert, ‘Some social functions of legislation’, in: *Acta Sociologica* 10, pp. 98-121. In Nederlandse vertaling: ‘Enkele sociale functies van wetgeving’, in: John Griffiths (red.), *De sociale werking van recht, Een kennismaking met de rechtssociologie en de rechtsantropologie*, Nijmegen: Ars Aequi Libri 1996, pp. 113-135.

2 Bart van Klink, *De wet als symbool*, Deventer 1998, tevens: Willem Witteveen & Bart van Klink, ‘De overtuigende wetgever’, in: Bart van Klink & Willem Witteveen (red.), *De overtuigende wetgever*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2000, pp. 5-29.

3 Bart van Klink, *o.c.*, 1998, pp. 81-126, tevens: ‘Effectiviteit van gelijke behandelingswetgeving: van sociale werking naar symboolwerking’, in: R. Holtmaat (red.), *De toekomst van gelijkheid*, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink 2001, pp. 215-231.

berekenende afwending van strafdreiging gefundeerde navolging, een effectiviteit die Van Klink kenmerkend acht voor een *top down*-instrumentalisme.

Ik kan mij zeer goed vinden in de onderstreping van het belang van de symbolische dimensie voor de effectiviteit van het recht. Gezien het incidentele karakter van bestraffing van veel normovertredingen lijkt het nauwelijks aannemelijk dat de effectiviteit van het recht uitsluitend berust op strafdreiging. Ik vind echter dat de positieve symbolische effecten, met name in de dissertatie van Van Klink, nogal restrictief gedefinieerd worden in termen van de overtuigingskracht van de inhoud van in het recht neergelegde normen.⁴ Daarmee ontstaat een zeer onvolledig beeld van beweegredenen die kunnen maken dat mensen zich aan wetten houden, en wordt voorbijgegaan aan een veelheid van effecten die tevens hun oorsprong vinden in het symbolische karakter van het recht. Zo kunnen mensen – zonder dat zij zoveel op hoeven te hebben met de inhoud – zich op basis van gewoonte aan wetten houden, omdat zij respect hebben voor de democratische totstandkoming, of omdat zij wetten associëren met het koningshuis, waarvoor zij een groot ontzag koesteren.

Ik wil het hier echter in eerste instantie niet zozeer hebben over die vormen van aanvaarding die gewoonlijk met het begrip legitimiteit samengevat worden, of dit nu naar *rule of law*, traditie dan wel charisma verwijst. Bij het lezen van Auberts dissertatie (*Om straffens sosiale funksjon*) stuitte ik op een andere symbolische dimensie die van betekenis kan zijn voor de effectiviteit van het recht, zonder dat mensen overtuigd instemmen met de inhoud van de wet waaraan zij gehouden worden.⁵ Om deze symbolische dimensie – die ik *signaalwerking* zal noemen – is het mij in het vervolg te doen. Het gaat om de aanwijzingen voor handelen die in het recht besloten liggen, waarop mensen zich kunnen oriënteren indien zij onzeker zijn welke handelingen zij van elkaar kunnen en mogen verwachten. Het is niet zo dat deze gedragscoördinerende functie van het recht in de rechtssociologie onbekend is. Met name in het werk van Günther Dux en Niklas Luhmann staat deze functie centraal.⁶ Eigenlijk laat deze functie zich al herleiden tot de symbolisch interactionistische sociologie van George

4 Ik neem aan dat deze onderbelichting van op legaliteit gefundeerde legitimiteit het gevolg is van de veronderstelling dat deze legitimiteit als een gemeenschappelijke achtergrond van zowel instrumentele als communicatieve wetten geldt, waardoor in pogingen beide benaderingen te onderscheiden gemakkelijk aan dit aspect van gehoorzaamheid voorbij gegaan wordt. Verder veronderstelt van Klink dat communicatief recht vrij naadloos rijmt met democratische en rechtstatelijke uitgangspunten omdat responsiviteit centraal staat, zie: Bart van Klink, *o.c.*, 1998, pp. 131-167. Dat over die veronderstelde onproblematische relatie tussen communicatieve wetten en democratische en rechtstatelijke beginselen nog wel het een en ander te zeggen valt, zie: R. Schwitters, 'Symbols Work', in: N. Zeegers, B. van Klink & W. Witteveen, *The Social and Symbolic Working of Legislation under the Rule of Law*, Lewiston: Mellen 2005, pp. 97-111.

5 Vilhelm Aubert, *Om straffens sosiale funksjon*, Oslo: Akademisk forlag 1954.

6 Niklas Luhmann, *Rechtssoziologie*, Band I, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag 1972 en *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993, pp. 124-165; Günther Dux, *Rechtssoziologie*, Stuttgart: Kohlhammer 1978.

Herbert Mead.⁷ Toch wil ik daaraan op basis van Auberts denkbeelden nog eens nader aandacht besteden. Ik wil daarmee het belang van deze functie nog eens onderstrepen en tegelijkertijd een wat completer beeld geven van het werk van Vilhelm Aubert. Bovendien geven zijn beschouwingen over signaalwerking een fraai aanknopingspunt voor een verklaring van het op het eerste gezicht merkwaardige verschijnsel dat het afzien van formele handhaving van wetten in bijzondere gevallen kan bijdragen tot hun effectiviteit; een mogelijkheid die ik aan de hand van het Noorse euthanasiebeleid wil suggereren. Verder functioneert de beschouwing over signaalwerking als een opmaat voor het tweede deel van deze tekst waarin ik wil aantonen dat het fundament van signaalwerking, namelijk dat mensen hun handelen baseren op verwachtingen van verwachtingen, ook een waardevol aanknopingspunt kan zijn voor een meer realistisch beeld van op wettelijke regels gefundeerde legitimiteit. Ook deze legitimiteit behoeft niet gefundeerd te zijn op een overwogen aanvaarding van het rechtsstatelijk gefundeerde gezag van de overheid. Soms heeft die aanvaarding een smallere basis en is deze gefundeerd op de verwachting dat andere mensen regels van bevoegde instanties aanvaarden en de verwachting dat zij op hun beurt zullen verwachten dat iedereen dit doet.

2. Signaalwerking

Er kan geen twijfel zijn over de wenselijkheid van pogingen van de wetgever om het draagvlak van de in het recht neergelegde gedragsnormen zoveel mogelijk te funderen op de overtuigingskracht van de inhoud van die normen. Wel moet de vraag gesteld worden in hoeverre een dergelijk gemotiveerde aanvaarding in een ingewikkelde en heterogene samenleving als de onze mogelijk is. Juist een sociologisch perspectief, waarin het meer gaat om een beschrijving en verklaring van feitelijke aanvaarding dan om de normatief wenselijke aanvaarding, moet inzicht opleveren in de grote variëteit van aanvaardingswijzen en de beperkingen van deze.⁸

Mensen passen zich vaak aan het recht aan omdat het gemakkelijk is, zonder veel overtuiging of hartstocht, of zonder dat zij zich in het bijzonder zorgen maken over de straf die hen wacht indien zij van de hen voorgehouden norm

7 Zie ook Hanneke van Schooten, 'Van bevel naar communicatie: Naar een nieuwe legitimering van het recht', in: *De overtuigende wetgever, o.c.*, pp. 71-87. Zij onderscheidt echter niet de communicatieve functie, waarin gemotiveerde aanvaarding van de inhoud voorop staat, van de signaalfunctie, waarin de coördinatie van gedrag centraal staat.

8 Dit besef staat centraal in de dissertatie van Erik de Bakker, *De cynische verkleuring van legitimiteit en acceptatie*, Amsterdam: Aksant 2001. Hij onderscheidt in zijn inleidende theoretische hoofdstukken een veelheid van motieven op basis waarvan mensen het recht gehoorzamen. In de verdere hoofdstukken staan vooral cynische aanvaardingen centraal, die gekenmerkt worden door een berekenende oriëntatie. Aanvaardingswijzen waarom het mij binnen het bestek van dit artikel minder te doen is.

zouden afwijken. Voor een begrip van deze lauwe aanvaarding valt in Auberts dissertatie (1954) veel belangwekkends te vinden.⁹ Hij suggereert dat rechtsvormers als de wetgever en de rechter door mensen niet uitsluitend worden beschouwd als normzenders maar ook als instanties die normen ontvangen en beschrijven. Juist indien informele normen onbepaald en diffuus zijn en mensen niet zeker weten welk gedrag zij in bepaalde omstandigheden precies van elkaar kunnen verwachten, kan in het recht een beslissende vingerwijzing besloten liggen. Het recht wordt dan opgevat als een geautoriseerde beschrijving van wederzijdse verwachtingen, waarin een dirigerende aanwijzing besloten ligt hoe te handelen. Het feitelijk bestaan van het door het recht geïndiceerde handelen kan natuurlijk op een illusie berusten. Want in werkelijkheid kan op vrij grote schaal sprake zijn van afwijkend gedrag, of kunnen wetten door de strafrechtelijke autoriteiten zeer gebrekkig gehandhaafd worden. Voor de betekenis van recht als vingerwijzing voor gedrag doet deze werkelijke afwijking van normadressaten of autoriteiten weinig ter zake, zolang deze niet algemeen bekend wordt.¹⁰ Op langere termijn kan zo een fictie werkelijkheid worden: namelijk indien afzonderlijke actoren op basis van het recht veronderstellen dat anderen conform de in het recht neergelegde gedragsnorm handelen en veronderstellen dat deze anderen overeenkomstig gedrag van hun omgeving verwachten. Deze veronderstelde gedragingen en verwachtingen kunnen actoren er toe brengen hun gedrag aan te passen, hetgeen voor anderen weer een indicatie vormt dat soortgelijke verwachtingen aan hen gericht zijn.

Het is overigens niet zo dat Aubert de gehoorzaamheid aan recht uitsluitend toedicht aan de specifieke eigenschappen van gedragsnormen met een juridisch jasje. Hij heeft in zijn studie juist veel oog voor de betekenis van binnen groepen bestaande afhankelijkheden voor de handhaving van normen. In de behoefte van individuen om bij een groep te horen ligt een belangrijke verklaring van gehoorzaamheid aan normen besloten. Maar juist indien die informele normen diffuus en impliciet zijn, kan een gearticuleerde omschrijving door een externe juridische instantie soms van grote betekenis zijn voor de creatie van gelijk gestemde wederzijdse verwachtingen. In dergelijke gevallen wordt de door het recht voorgeschreven norm al gauw geïncorporeerd in de wederzijdse verwachtingen van gedrag en door individuen geïnternaliseerd, zodat deze niet als een vreemde impuls van buiten wordt opgevat.¹¹ Op basis van hun onderzoek naar de (succesvolle) anti-rookwetgeving in de Verenigde Staten komen Kagan en Skolnick tot een soortgelijke slotsom. Het recht kan een belangrijke steun bieden aan de algemene overtuiging dat aan roken op verschillende plaatsen paal en perk moet worden gesteld. Het transformeert een diffuus gevoel in concrete aanwijzingen voor gedrag die de wederzijdse verwachtingen dirigeren.¹²

9 Vilhelm Aubert, *o.c.*, 1954.

10 Vilhelm Aubert, *o.c.*, 1954, pp. 187-189.

11 Vilhelm Aubert, *o.c.*, 1954, pp. 175-177.

12 Robert A. Kagan & Jerome H. Skolnick, 'Banning smoking: compliance without enforcement', in: R. Rabin & S.D. Sugarman (eds), *Smoking Policy: Law, Politics and Culture*, New York/Oxford: Oxford University Press 1993, pp. 69-94.

De door Aubert aan het recht toegeschreven vingerwijzingen voor wederzijdse verwachtingen lijken juist in moderne samenlevingen een belangrijke rol te spelen. In eenvoudige samenlevingen berusten normatieve verwachtingen op traditie en gewoonte. Homogeniteit, kleinschaligheid en het vrij statische karakter van deze samenlevingen maken dat mensen hun normatieve verwachtingen stoelen op hoe het al generaties lang gegaan is. In moderne samenlevingen, die gekarakteriseerd worden door differentiatie, pluriformiteit en een snelle veranderlijkheid, doen zich in elke situatie in beginsel zoveel handelingsmogelijkheden voor dat meer kunstmatige selectiemechanismen noodzakelijk zijn om vast te stellen welke wederzijdse gedragsverwachtingen bestaan.¹³

Deze signaalwerking betreft een bij uitstek symbolische dimensie, waaraan Van Klink nauwelijks aandacht besteedt. Het gaat om symbolische effecten die berusten op de bijdrage van het recht aan de coördinatie van wederzijdse verwachtingen van gedrag. Deze signaalwerking verlangt niet dat men gemotiveerd instemt met de inhoud van normen of overwogen het gezag van de democratische procedures waarop het recht berust, aanvaardt.

Een treffend voorbeeld van deze signaalwerking is tevens te vinden in Eric Vermeulens onderzoek naar besluitvormingsprocessen met betrekking tot levensbeëindiging van te vroeg geboren kinderen.¹⁴ Hij vergeleek in dit onderzoek een Nederlandse en Belgische neonatologieafdeling. Ik richt mij nu op zijn observaties op een Belgische afdeling.

Het lijkt geen twijfel dat de op deze afdeling werkzame artsen en verpleegkundigen zeer uiteenlopende opvattingen hebben over wanneer zij het recht hebben het leven van een (te vroeg geboren) kindje te beëindigen waarvan met meer of minder zekerheid is vastgesteld dat het ernstig gehandicapt zal blijven. Dat neemt niet weg dat in de door Vermeulen geobserveerde besluitvorming en handelwijze de in het recht neergelegde richtlijn voortdurend bevestigd wordt. Het is de regel dat levensbeëindiging slechts dan is geoorloofd indien het voortleven afhankelijk is van een behandeling die men kan overwegen niet aan te vangen of te onderbreken. Zo worden ouders in een fase dat hun kindje nog afhankelijk is van de behandeling door het medisch personeel zonder er doekjes om te winden op de hoogte gehouden van geanticipeerde handicaps, omdat dan – met hun doorgaans noodzakelijk geachte instemming – nog besloten kan worden het leven niet in stand te houden.¹⁵ Soms weten de artsen de betekenis van de regel op te rekken door een kindje langer afhankelijk te houden van behandeling dan vanuit medisch oogpunt geboden is.¹⁶ Daaruit blijkt dat de artsen onder het regime van de regel enige handelingsruimte weten te creëren,

13 Niklas Luhmann, *o.c.*, 1993, pp. 131-143.

14 Eric Vermeulen, *Een proeve van leven, Praten en beslissen over extreem te vroeg geboren kinderen*, Amsterdam: Aksant 2001.

15 Die noodzaak tot het betrekken van ouders bij de besluitvorming kan groot zijn indien het zich laat aanzien dat binnen niet te lange tijd het kindje zonder behandeling (zoals bijvoorbeeld kunstmatige ademhaling) zal kunnen voortleven.

16 Eric Vermeulen, *o.c.*, p. 330.

een handelen dat de oriënterende betekenis van die regel echter niet direct ondermijnt.

In de onderlinge communicatie tussen diverse artsen, verpleegkundigen en ouders fungeert de regel als een vanzelfsprekend gebod, waarvan de betekenis hooguit incidenteel, tijdens bijzondere momenten van bezinning, in twijfel getrokken wordt. Zo wierp een neonatoloog tijdens een werkoverleg terloops de vraag op of een ethische afweging zo anders is indien het kind een stuk plastic in de neus heeft. Een suggestie waar de andere aanwezigen niet op ingingen.¹⁷ Het is begrijpelijk dat in omstandigheden waarin het aankomt op samenwerking tussen mensen met uiteenlopende opvattingen of waarin informele groepsnormen een diffuus karakter hebben, signalen die aangeven hoe in bepaalde omstandigheden te handelen een grote betekenis kunnen hebben. Het recht heeft zo een symbolische werking die niet behoeft te berusten op een gemotiveerd evaluerend oordeel over de juistheid van de inhoud van de normen. Mensen kunnen zich schikken naar hetgeen zij veronderstellen dat van hen verwacht wordt terwijl zij zelf de nodige reserves koesteren ten aanzien van deze vermeende verwachtingen.

Eén van de gevolgen van een juridiseringsproces, zo stelde Schuyt, is dat mensen in toenemende mate hun sociale relaties op een juridische wijze gaan definiëren.¹⁸ Ik zou, mede in navolging van Aubert, willen suggereren dat één van de oorzaken van deze juridisering gelegen is in het feit dat het recht een stelsel van richtlijnen aanbiedt voor handelen in amorfe sociale situaties, waarin men onzeker is over wederzijdse verwachtingen; recht dat dan als een normatieve *linga franca* aangeropen kan worden om het handelen op elkaar af te stemmen. Daarmee is niet gezegd dat het recht altijd heldere aanknopingspunten voor handelen biedt, daarvoor zijn de rechtsnormen soms te globaal. Bovendien zijn er handelingsdomeinen waarin informele normen niets in het midden laten over het geboden gedrag. Uiteindelijk is het een empirische kwestie in welke mate aan het recht een signaalfunctie kan worden toegeschreven en moet per handelingsdomein vastgesteld worden welke normen – rechtsnormen of informele normen – de meeste aanknopingspunten bieden voor het handelen.

3. De symbolische betekenis van lakse handhaving

De mogelijkheid van de overheid om het handelen binnen de samenleving naar de hand te zetten berust voor een deel op de signaalwerking van het recht. Binnen zekere marges kan de overheid deze symbolische orde waarop mensen hun wederzijdse verwachtingen baseren in regie nemen; binnen zekere marges, want een signaal kan niet te ver afwijken van informele normen.

¹⁷ Eric Vermeulen, *o.c.*, p. 134.

¹⁸ C.J.M. Schuyt, 'Tussen witte jassen en zwarte toga's', in C.J.M. Schuyt, *Tegendraadse werkingen: sociologische opstellen over de onvoorziene gevolgen van verzorging en verzekering*, Amsterdam: Amsterdam University Press 1995, pp. 50-62 (56-57).

De wijze waarop de norm door de justitiële autoriteiten gehandhaafd wordt kan van invloed zijn op de signaalwerking van het recht. Zo kunnen zij van actieve handhaving afzien, om te voorkomen dat mensen de indruk krijgen dat de norm op grote schaal genegeerd wordt, waardoor twijfel zou kunnen ontstaan of het recht een juiste indruk geeft van de wederzijdse verwachtingen. Ik zal dat straks illustreren aan de hand van het Noorse euthanasiebeleid. Vooruitlopend op dat thema wil ik aannemelijk maken dat het euthanasiebeleid in veel landen opgevat kan worden als een proeve van symboolwetgeving in klassieke (negatieve) zin: van actieve handhaving wordt afgezien ter wille van het instandhouden van een politiek compromis.

3.1 Symboolwetgeving in klassieke zin: de tekst van de wet verhuult de werkelijkheid

Er zijn veel aanwijzingen dat de in de meeste landen bestaande bepalingen die artsen verbieden het leven van patiënten op actieve wijze te beëindigen, op ruime schaal veronachtzaamd worden.¹⁹ Aubert merkte zelf in 1954 al op dat naar zijn opvatting de omvang van euthanasiepraktijken veel groter moest zijn dan uit officiële registraties zou kunnen worden opgemaakt.²⁰ Dit vermoeden heeft steun gekregen in latere, in empirisch onderzoek vastgestelde, bevindingen. Met behulp van gelijklopende vragen en onderzoeksmethoden is in Nederland (1990, 1995 en 2001), Vlaanderen (1999) en Australië (1996) inzicht verkregen in de daar werkelijk vigerende levensbeëindigende medische praktijken.²¹ Ten tijde van deze onderzoeken bestond in Vlaanderen en Australië een strafrechtelijk verbod op euthanasie, terwijl dat in Nederland via de rechtspraak in feite al gelegaliseerd was.

Blijkt in Nederland de uitoefening van actieve levensbeëindiging beperkt tot 3,4% van de totale hoeveelheid sterfgevallen, in Vlaanderen is dat 4,4% en in Australië 5,3%.²² Deze gegevens wijzen erop dat in sommige landen met een

19 Met actieve levensbeëindiging wordt bedoeld op het doen sterven van een patiënt met behulp van letale medicamenten. Euthanasie betreft een meer specifieke categorie waarbij deze vorm van levensbeëindiging volgt op het uitdrukkelijke en weloverwogen verzoek van een patiënt.

20 Vilhelm Aubert, *o.c.*, 1954, p. 73.

21 Wal, Gerrit van der, et al., 'Euthanasia and other end-of-life decisions in the Netherlands in 1990-1995-2001', *The Lancet* (2003) 362, pp. 395-399; Deliens, L., et al., 'End of Life Decisions in Medical Practice in Flanders, Belgium: A Nationwide Survey', *The Lancet* (2000) 356, pp. 1806-1812; Kuhse, H. et al., 'End-of-life Decisions in Australian Medical Practice', *Medical Journal of Australia* (1997) 166, pp. 191-196.

22 In een recent integraal vergelijkend onderzoek zijn voor wat betreft België cijfers vastgesteld die ingrijpend afwijken van het eerder genoemde onderzoek in Vlaanderen. (zie: Agnes van de Heide, Luc Deliens, et al., 'End-of-life decision-making in Six European countries: descriptive study', *The Lancet* (2003 June 17), pp. 1-7. Volgens dit onderzoek, verricht in 2002, is de totale omvang van actieve levensbeëindiging 1,82%. Euthanasie (en hulp bij zelfdoding) bedraagt daarvan 0,31% en

verbiedend regime actieve levensbeëindiging meer voorkomt dan in het land met het meest permissieve regime (Nederland). Wordt euthanasie onderscheiden van (tevens door artsen gepleegde) actieve levensbeëindiging zonder verzoek, dan ontstaat het volgende beeld: in Nederland komt naar verhouding euthanasie (inclusief hulp bij zelfdoding) wat vaker voor (te weten 2,7% van alle sterfgevallen, terwijl dit in respectievelijk Vlaanderen en Australië, 1,2% en 1,8% betreft).²³ Maar in Vlaanderen en Australië ligt de omvang van de in alle landen verboden, veel problematischer categorie, levensbeëindiging zonder verzoek vele malen hoger (in Nederland 0,7%, in Vlaanderen 3,2% en in Australië 3,5%).

Deze cijfers doen twijfelen aan de effectiviteit van een strafrechtelijk verbod. In dat opzicht is het opmerkelijk dat in Vlaanderen en Australië tot voor kort geen artsen werden vervolgd in verband met euthanasie of levensbeëindiging zonder verzoek. Tot 1997 was in Australië het handelen van geen enkele bij euthanasie of levensbeëindiging zonder verzoek betrokken arts in een rechtsprocedure beoordeeld, wat gezien de naar verhouding grote omvang van de normovertredingen markant is.²⁴ In Vlaanderen werden pas in 2000 rechtsprocedures gevoerd tegen artsen, nota bene één jaar voordat euthanasie door de wetgever gelegaliseerd werd.²⁵ Kortom, het aantal artsen dat strafrechtelijk veroordeeld is wegens betrokkenheid bij actieve levensbeëindiging vormt slechts een fractie van het aantal artsen dat in strijd handelt met de wettelijke bepalingen. Dit gaat op voor alle westerse landen.²⁶

Tot de laatste decennia van de vorige eeuw lijkt de belangrijkste verklaring voor deze terughoudende opstelling van het recht te zijn dat de arts-patiënt relatie nauwelijks gejuridiseerd was, en patiëntenrechten (zoals recht op zelfbe-

actieve levensbeëindiging zonder verzoek 1,50%. De onderzoekers geven niet aan in hoeverre deze afwijkende cijfers veroorzaakt worden door verschillen tussen Wallonië en Vlaanderen.

23 In Nederland ging het in 0,3% van de gevallen om hulp bij zelfdoding, in Vlaanderen en Australië betrof dit percentage 0,1%.

24 Margaret F.A. Otlowski, *Voluntary Euthanasia and the Common Law*, Oxford: Clarendon Press 1997, p. 193.

25 Maurice Adams, 'Euthanasia: the Process of Legal Change in Belgium, Reflections on the Parliamentary Debate', in: Albert Klijn, Margaret Otlowski & Margo Trappenburg (eds), *Regulating physician-negotiated death*, 's-Gravenhage: Elsevier Bedrijfsinformatie 2001, pp. 29-49 (30-31).

26 Overigens is in geen enkel westers land de relatief hoge frequentie van gevoerde procedures in Nederland benaderd. Zo laat Otlowski in haar studie van de strafrechtelijke verboden van euthanasie en hulp bij zelfdoding in de Common Law-landen zien dat in de Verenigde Staten, Canada en het Verenigd Koninkrijk slechts het handelen van een handje vol artsen in een strafprocedure is veroordeeld, waarbij in vele gevallen tot vrijspraak is besloten en in die incidentele gevallen waarin veroordeeld werd, slechts een zeer milde staf is opgelegd, zie: Otlowski, *o.c.*, pp. 140-149. Ook in Denemarken is het OM zeer terughoudend gebleken met het vervolgen. Voor 2000 is nog nooit een arts strafrechtelijk veroordeeld. Jørn Vestergaard, 'Danish Law Concerning Medical Aid in Dying', in: Roberta Dameno, *Autodeterminarsi Nonostante*, Milan: Guerini e Associate 2002, p. 103.

schikking) en aansprakelijkheid van artsen voor beroepsfouten nauwelijks een rol speelden. Het medisch handelen, in zoverre geen sprake was van zeer ernstige inbreuken op de lichamelijke integriteit van patiënten, speelde zich buiten het bereik van het recht af. Voor levensbeëindigend handelen gold daarbij dat het nauwelijks voor de juridische autoriteiten toegankelijk was, want zich in de privésfeer van de arts-patiënt relatie afspeelde en het taboe verhinderde dat levensbeëindigend handelen in de publiciteit werd gebracht. In de laatste decennia van de twintigste eeuw is die situatie echter ingrijpend veranderd. Aan het taboe wordt in vrijwel alle landen getornd. Het thema is bespreekbaar geworden, de meningen zijn verdeeld, en er zijn artsen die hun (hulp bij) levensbeëindigend handelen bewust in de openbaarheid hebben gebracht om de grenzen van het juridisch toegestane te verkennen. Bovendien is het medisch domein in die decennia sterk gejuridiseerd waardoor het meer gewoon is geworden dat artsen zich voor het recht moeten verantwoorden (bv. medische aansprakelijkheid). Tegen deze achtergrond moet naar een andere verklaring gezocht worden voor de terughoudende opstelling van de justitiële autoriteiten in landen waar euthanasie verboden is.

Dat een dergelijke terughoudendheid ook in ons land een reële optie is geweest in de tijd dat het nog niet vaststond dat het recht euthanasie toestond, kan opgemaakt worden uit een opmerking in 1984 gemaakt door de bij het Schoonheim-arrest betrokken Advocaat Generaal Remmelink. In zijn advies om een eerder veroordelende uitspraak van het Hof in stand te houden stelde hij: “Voorts ben ik van mening dat het huidige recht bestendigd dient te worden en dat (om het zo maar eens te zeggen) bij een fatsoenlijk handelende man (gelijk hier) gekozen dient te worden voor de oplossing der justitiële niet-vervolg-ing....”.²⁷ We weten inmiddels dat na 1984, toen de rechter de deur voor euthanasie open zette, in Nederland meer artsen zijn vervolgd dan in welk ander land ook.²⁸ Juist in landen waar euthanasie reeds verboden is lijkt het OM vaak bewust van vervolging af te zien. Dit wijst er op dat er belangrijke hindernissen zijn voor een restrictief regime om bij euthanasie en hulp bij zelfdoding betrokken artsen actief te vervolgen. Het ligt voor de hand dit met behulp van het klassieke begrip van symboolwetgeving te verklaren: niet-handhaving is een noodzakelijke voorwaarde voor de instandhouding van het maatschappelijk compromis. De behoudende groeperingen kunnen zich herkennen in het verbod, en de meer liberaal denkenden kunnen het verbod aanvaarden in de wetenschap dat geen, of slechts zeer incidenteel, artsen worden vervolgd.

Deze kwalificatie van het verbod van euthanasie en hulp bij zelfdoding als symboolwetgeving in negatieve zin, suggereert echter dat het verbod feitelijke effectiviteit moet worden ontzegd. Vergelijkt men de empirische indicaties van de Nederlandse praktijk van levensbeëindiging met die van Australië en Vlaanderen (waar een verbod geldt/gold), dan is er ook alle aanleiding om aan die effectiviteit te twijfelen. Het is echter de vraag of de lage omvang van actieve

27 *Nederlandse Jurisprudentie* 1985, nr. 106, p. 466.

28 Over rechtsprocedures aangaande euthanasie, zie: Heleen Weyers, *Euthanasie, Het proces van rechtsverandering*, diss., Groningen 2002.

levensbeëindiging in een land als Noorwegen, niet ten minste voor een deel moet worden toegeschreven aan de signaalwerking van het verbod.

3.2 Signaalwerking verzekerd door niet-handhaving

In Noorwegen zijn, evenals in Nederland, rond de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw (1902) speciale strafwettelijke bepalingen in het leven geroepen die het verbod van euthanasie en hulp bij zelfdoding bekrachtigden. Hoewel er vanaf de recente jaren tachtig in toenemende mate openlijk kritiek is geuit op dit verbod, lijkt de politieke basis voor een opheffing vooralsnog te ontbreken.

In 1992 bleek dat er nauwelijks steun was voor een, door drie hoogleraren geformuleerd, wetsvoorstel waarin de strafwaardigheid van euthanasie en hulp bij zelfdoding beperkt werd.²⁹ Dat artsen nog een weinig permissieve houding ten opzichte van euthanasie hadden, kan opgemaakt worden uit het feit dat in 1994 door de Noorse artsenvereniging het verbod euthanasie te verrichten in een ethische richtlijn werd onderstreept.³⁰ In 2001 werden door de medische inspectie (*Helsetilsyn*) en door de Noorse artsenorganisatie (*Norske Legeforening*) richtlijnen geformuleerd, die terminale sedatie als toelaatbaar geacht medisch handelen moesten onderscheiden van de nadrukkelijk als ontoelaatbaar handelen gekwalificeerde euthanasie.³¹ Verder blijkt uit het in december 2001 gepubliceerde rapport van een commissie (*Straffelovkomisjonen*) die de regering over het al of niet handhaven van slachtofferloze delicten moest adviseren, dat men aan legalisering van euthanasie nog lang niet toe is. Terwijl wordt voorgesteld alle delicten waardoor geen schade wordt toegebracht aan derden te decriminaliseren, zoals bedelen en gebruik van softdrugs, wordt voor euthanasie en hulp bij zelfdoding nadrukkelijk een uitzondering gemaakt.³²

Genoemde ontwikkelingen tonen aan dat het strafrechtelijk verbod nog op veel steun kan rekenen, in ieder geval bij de direct bij de regulering van levensbeëindigend handelen betrokkenen. Des te opmerkelijker is het hoe terughoudend en gedoseerd de strafrechtelijke handhaving is geweest. De eerste rechts-

29 Er werd in dat voorstel (van Johs. Andenaes, Anders Bratholm & Finn Seyersted) niet getornd aan het wederrechtelijke karakter van euthanasie, maar de rechter werd de mogelijkheid geboden geen straf toe te meten wanneer eerbiedwaardige motieven de arts ertoe gebracht hadden aan het verzoek van de patiënt tot levensbeëindiging tegemoet te komen. Daarnaast werd voorgesteld om hulp bij zelfdoding als delict te schrappen, slechts het aanzetten of verleiden tot zelfdoding strafbaar te laten, zie: Erling Johannes Husabø, *Rett til sjølvvalt livsavslutning?*, Oslo: Ad Notam Gyldendal 1994, pp. 337-340.

30 Lars Johan Materstvedt & Stein Kaasa, 'Er terminal sedering aktiv dodshjelp?', *Tidsskrift for Den Norske Laegeforening*, nr. 15 (2000) 120, pp. 1763-1769.

31 Terminale sedatie betreft het met het oog op pijnbestrijding verlagen van het bewustzijnsniveau van de patiënt, waarna de mogelijkheid bestaat om zijn of haar leven te beëindigen door het onderbreken van de behandeling (zoals het beëindigen van kunstmatige voeding).

32 *Rapport Straffelovkomisjonen* 2002, § 27-8.

procedure werd gevoerd in 1977, maar in dat geval ging het niet om een arts. Het ging om een man die zijn ernstig zieke verloofde op haar verzoek om het leven had gebracht.³³ Begin jaren negentig getuigden twee artsen in de openbaarheid van hun recente betrokkenheid bij euthanasie en hulp bij zelfdoding. Het waren beide bekende artsen die faam genoten als goede en integere specialisten. Het handelen van de eerste arts Husebø, werd door het OM afgedaan met een ontslag van rechtsvervolging in naam van de Koning, een soort ontslag van rechtsvervolging op grond van door de top van het OM gemaakte beleidsmatige afwegingen.³⁴ De andere arts, Borchgrevink, had in 1992, tijdens een discussie in een TV-programma, naar aanleiding van de genoemde zaak, te kennen gegeven eerder in meerdere gevallen hulp bij zelfdoding te hebben geboden. Het OM besloot niet te vervolgen terwijl de door Borchgrevink gepubliceerde verslagen van deze zaken bevestigden dat er sprake was geweest van hulp bij zelfdoding.³⁵

Pas in 2000 werd voor het eerst een arts (Sandsdalen) door de strafrechter veroordeeld. Deze arts had een zich in een terminale fase bevindende patiënt na haar herhaaldelijk verzoek letale medicijnen toegediend. In een later stadium werd hij door een jury vrij gesproken. Maar hogere rechtsinstanties oordeelden zijn handelen weer strafwaardig.³⁶ Hem werd overigens slechts een voorwaardelijke gevangenisstraf opgelegd. Ook Sandsdalen had zelf zijn handelen in de openbaarheid gebracht. Daarmee wilde hij de grenzen van het Noorse recht af tasten.

In 2000 was er ook veel publicitaire ophef rondom euthanasiepraktijken van een arts wiens afdeling in Noorwegen voorop liep met het toepassen van terminale sedatie.³⁷ Een collega-arts die van opvatting was dat de grens met euthanasie overschreden werd, klaagde hem aan bij de medische toetsingsinstanties. Deze zaken waren niet in handen gekomen van het OM, indien de media van deze geen weet hadden gekregen, en daaraan niet zoveel ruchtbaarheid hadden gegeven. Het OM besloot acht van de elf onderhavige zaken niet te vervolgen

33 *Eidsivating lagmannsrett*, 26 oktober 1977, straffesaknr. 172/77, zie: Erling Johannes Husabø, 'Legalisering av aktiv dødshjelp i Nederland', *Tidsskrift for rettsvitenskap* (1990), pp. 672-707 (700).

34 Het is opmerkelijk hoe sterk de door het OM gebruikte motivering van dit oordeel gelijkenis vertoont met de criteria die het Nederlandse euthanasiebeleid funderen. Er werd door *Riksadvokaten* (top OM) gewezen op het feit dat de patiënt uitzichtloos ziek was, deze de arts herhaald en uitdrukkelijk om levensbeëindiging had verzocht, alsmede op het feit dat de injectie was gegeven door een vakkundig persoon onder controleerbare omstandigheden. Overigens speelde ook een rol dat het handelen van de arts slechts had geleid tot een zeer geringe verkorting van het leven. In de Nederlandse regulering van euthanasie heeft het criterium dat de patiënt zich in een terminale fase moet bevinden, nagenoeg geen betekenis gehad. Zie: Erling Johannes Husebø, *o.c.*, 1994, p. 266.

35 Erling Johannes Husabø, *o.c.*, 1994, pp. 329-330.

36 *Rt 2000.646*.

37 Omdat daarmee niet de verkorting van leven beoogd wordt, is het in Noorwegen gebruikelijk geworden om te spreken over 'pijnstillende sedering' (*lindrende sedering*).

vanwege het ontbreken van bewijs en van de overige drie zaken stelde het wel de strafwaardigheid vast, maar zag het OM af van verdere vervolging.³⁸

Kortom, er is in Noorwegen sprake van een discrepantie tussen het verbod, dat de laatste jaren nadrukkelijk bijval heeft gekregen, en de terughoudende handhaving. De wijze waarop de zaken in handen van de strafrechtelijke autoriteiten zijn gekomen – in drie van de vier gevallen door artsen zelf in de publiciteit gebracht – de geringe hoeveelheid zaken die tot vervolging of rechterlijke veroordeling hebben geleid, alsmede de milde bestraffing wijzen erop dat het verbod nauwelijks actief gehandhaafd wordt.

De Noorse samenleving is verdeeld over de toelaatbaarheid van euthanasie. Publieke opinie-onderzoek aangaande euthanasie toont aan dat in de periode 1982-1995 het aantal mensen dat euthanasie onder alle omstandigheden afwijst gedaald is van 56% naar 21%.³⁹ Elke mogelijkheid tot wijziging van het wettelijk verbod lijkt echter een illusie zolang een belangrijk deel van de direct bij regulering betrokkenen, zoals artsen, rechters en parlementariërs, een behoudend standpunt inneemt. Wel lijkt het dat, blijkens de aanpassing van de richtlijnen van de artsenorganisatie en de nadrukkelijke afwijzing van een legalisering op politiek niveau, diegenen die behoudende opvattingen koesteren iets meer in een defensieve positie zijn gedrongen. Vooralsnog lijkt echter deze nadere articulatie van het verbod zich niet te manifesteren in een meer actief vervolgingsbeleid. Het zijn in de negentiger jaren individuele artsen zelf geweest die het recht uitgedaagd hebben in de wetenschap dat hun handelen op toegenomen begrip onder de bevolking kon rekenen.

Hoewel in Noorwegen meer diepgaand onderzoek zoals in ons land, Australië en België, ontbreekt, wijst het verrichte onderzoek erop dat Noorse artsen minder vaak actieve levensbeëindiging uitvoeren dan artsen in de genoemde landen. Uit een in 2000 verricht onderzoek kan opgemaakt worden dat 1% van de Noorse artsen ooit actief het leven van een patiënt heeft beëindigd.⁴⁰ Vergelijken met Nederland, waar 57% van de artsen betrokken zijn geweest bij euthanasie of hulp bij zelfdoding, is dit een zeer bescheiden hoeveelheid.⁴¹ In het licht van de hoeveelheid vervolgingen en rechtsprocedures in Noorwegen blijft echter een opmerkelijk groot aantal delicten uit handen van het recht.

In termen van symboolwetgeving kan de aanwezigheid van een wettelijk verbod gecomplementeerd door een terughoudende handhaving gezien worden als een vorm van compromiswetgeving. Euthanasie en hulp bij zelfdoding zijn verboden. Zolang deze handelingen echter in het verborgene gepleegd worden, worden de artsen door de juridische autoriteiten ontzien. Zo worden zowel de

38 Stig Ottesen, *Må jeg dø I smerte? Pasientes lidelse –legens valg*, Oslo 2002, p. 202.

39 *Samfunnsspeilet: Holdninger til abort og dødshjelp – fra dødssynder til akseptert moral*, 1999, p. 4.

40 Reidun Førde, Olaf G. Aasland & Petter Andreas Steen, 'Medical end-of-life decisions in Norway', *Resuscitation*, Vol. 55, Issue 3 (December 2002), pp. 235-240.

41 Bregje Onwuteaka-Philipsen, et al., 'Euthanasia and other end-of-life decision in the Netherlands in 1990, 1995 and 2001', *The Lancet* 362 (August 2003), pp. 395-400 (396-397).

behoudenden als de liberalen tevreden gesteld. Dit compromis zou in gevaar komen indien spraakmakende procedures zouden worden gevoerd tegen artsen wier handelen in de publieke opinie op veel begrip kan rekenen. Dergelijke procedures zullen dan al snel een impuls zijn tot een formele legalisering, een wetswijziging waarin diegenen met meer behoudende opvattingen jegens euthanasie zich allerminst zullen kunnen vinden.

De niet-handhaving kan dus gezien worden als dienstbaar aan een compromis. Dat veronderstelt dat sprake is van symboolwetgeving in klassieke zin: de door de tekst gesuggereerde gedragsnorm wordt in de werkelijkheid niet gerealiseerd, met name niet omdat deze niet wordt gehandhaafd.⁴² Dat in vergelijking met andere landen Noorse artsen weinig euthanasie plegen, geeft aan dat de verklaring voor de niet-handhaving ook in andere richting gezocht kan worden. De niet-handhaving kan ook in plaats van een inbreuk op de effectiviteit gezien worden als dienstbaar aan de effectiviteit. Door terughoudend te zijn met de vervolging weet men de signaalwerking in stand te houden. Een toevloed van procedures zou immers de op ruime schaal plaatsvindende afwijking van de in het recht neergelegde verbodsnorm zichtbaar maken, en daarmee de onderlinge verwachtingen een minder hecht fundament geven. Voor zover de tekst van de wet de mythe weet te creëren dat euthanasie en hulp bij zelfdoding niet zijn toegestaan, en voor zover deze mythe bepalend is voor wederzijdse gedragsverwachtingen, schept deze haar eigen werkelijkheid. De mythe kan slechts in stand gehouden worden als niet te frequent processen worden gevoerd waaruit kan worden opgemaakt dat euthanasie op ruime schaal wordt gepraktiseerd.

4. De betekenis van een juridische gedaante van rechtsnormen

Dat het recht een gezaghebbende fingerwijzing kan bieden waarop mensen hun wederzijdse verwachtingen afstemmen, veronderstelt dat het een bijzondere positie inneemt. Slechts dan zal het recht als een richtinggevend signaal opgevat worden. De bijzondere oriënterende waarde van het recht kan nooit uitsluitend gelegen zijn in het feit dat het ondubbelzinnige aanwijzingen voor gedrag biedt. De schoonmaker van de neonatologieafdeling kan nog zo'n heldere norm formuleren met betrekking tot het niet-behandelen van te vroeg geboren kinderen, dit zal de kans nauwelijks vergroten dat deze norm gehoor vindt onder het handelend medisch personeel. Wat mede voor de navolging van betekenis is, is de bijzondere kwaliteit van in het recht neergelegde normen ten opzichte van andere normen.

In de hedendaagse hang onder rechtssociologen naar een meer horizontale benadering van recht wordt doorgaans geabstraheerd van die specifiek juridische gedaante en wordt de invloed van rechtsregels vooral verklaard in termen van binnen groepen bestaande afhankelijkheden en de mate waarin het recht

42 In dit geval is sprake van een variant van symboolwetgeving (in negatieve zin) waarop Aubert doelde met de Wet voor het Huishoudelijk Personeel.

aansluit bij reeds bestaande normen en waarden. Zo behoeft volgens Griffiths de vraag waarom mensen zich aan juridische regels houden geen andere verklaring dan de vraag waarom zij zich aan regels in het algemeen houden.⁴³ Marc Hertogh oppert dat de wetgever niet het primaat heeft ten opzichte van in semi-autonome sociale velden besloten liggende informele normen, en in plaats van een bovengeschiedte een nevensgeschiedte positie inneemt.⁴⁴ Een standpunt dat ik kan volgen voor zover het zich verzet tegen diegenen die het primaat van de wetgever vanzelfsprekend postuleren en dat geen zaak maken van empirisch onderzoek. Maar even weinig empirisch lijkt mij de veronderstelling dat de wetgever bij alle vormen van wetgeving een nevensgeschiedte positie inneemt. De horizontalisering is ook herkenbaar in Hoekema's en Van Manens *Typen van legaliteit*, voor zover zij de verschillende typen van legaliteit, of deze nu op inhoudelijke kenmerken, *rule of law* of andere procedurele kenmerken gefundeerd zijn, volledig symmetrisch behandelen.⁴⁵ Zo verschilt in hun analyse de legitimiteit die het recht heeft krachtens de totstandkoming op basis van democratische en rechtsstatelijke procedures (*formeel legaliteit*) niet principieel van recht dat in een bepaalde maatschappelijke periode aanvaard wordt omdat het tegemoet komt aan de maatschappelijke behoefte aan compensatie van achterstanden (*compensatielegaliteit*).

Naar mijn idee is in benaderingen als genoemde de horizontalisering te ver doorgeschoten. Wat handhaving of aanvaarding betreft verschillen zo in het recht neergelegde gedragsnormen op geen enkele wijze meer van andere gedragsnormen. Terwijl het bij het toetsen van de effectiviteit toch mede zou moeten gaan om de vraag wat het er toe doet dat gedragsnormen in het recht zijn neergelegd.

Diegenen die de navolging van het recht vooral toeschrijven aan de mate waarin de daarin neergelegde normen aansluiten bij in het gereguleerde domein bestaande informele normen, komen soms gevaarlijk dicht bij de redenering dat het recht het meest effectief is indien het het minst effectief is: namelijk het meest er toe doet indien het niet anders doet dan mensen aanzetten tot handelen, waartoe zij ook zonder het recht gekomen zouden zijn. Daarmee beweer ik niet dat het recht altijd zonder betekenis is indien de daarin neergelegde normen corresponderen met bestaande informele normen. Het heeft bijvoorbeeld betekenis indien het voorziet in het oplossen van het probleem van collectieve actie. Het recht dwingt dan af wat vanuit ieders normatieve opvattingen geboden is, maar nooit tot stand zou komen indien het aan ieders individuele handelen zou worden overgelaten. In dit geval ligt de betekenis van het recht niet uitsluitend in het feit dat het gemakkelijk wordt aanvaard omdat het aansluit bij ieders normatieve opvattingen, maar ook omdat het op basis van sanctiemacht

43 John Griffiths, *o.c.*, 2003, p. 7.

44 Marc Hertogh, 'De wondere wereld van de wetgever: Feit en fictie van communicatieve wetgeving', in: Bart van Klink & Willem Witteveen, *De overtuigende wetgever*, *o.c.*, pp. 45-61.

45 A.J. Hoekema & N.F. van Manen, *Typen van legaliteit*, 2e druk, Deventer: Kluwer 2000.

of een bijzonder prestige verplichtend genoeg is om mensen tot handelen te brengen dat zij anders nagelaten zouden hebben. Daarin schuilt vaak het bijzondere van juridische normen.

Dat men oog heeft voor de mogelijk bijzondere status van in het recht neergelegde normen impliceert niet dat de gehoorzaamheid aan recht uitsluitend moet worden toegeschreven aan op democratische procedure gefundeerde legitimiteit dan wel strafdreiging. Er zijn vele andere factoren die van betekenis kunnen zijn. Zo moet het recht wel enigszins aansluiten bij reeds in de samenleving bestaande waarden en normen. Met Peters en Habermas kan men ook oog hebben voor de in potentie bijzondere discursieve kwaliteiten van recht(sprocedures) waardoor het recht een hogere modaliteit van morele oordeelsvorming in zich kan bergen.⁴⁶ Men kan de dirigerende werking van het recht op geheel verschillende wijze – in de geest van Thurman Arnold – toeschrijven aan de belangentegenstellingen verhullende kwaliteit van het specialistische, en voor leken obscure, juridisch jargon. Dit tekort aan transparantie zou het volgens hem mogelijk maken dat veel mensen de indruk hebben dat hun waarden in het recht zijn neergelegd, waarmee de integrerende functie van het recht gediend is.⁴⁷ Met Aubert kan men ook aandacht hebben voor de signaalwerking van het recht, en met Sally Moore kan gewezen worden op de betekenis van de semi-autonome sociale velden waarvan de normadressaten deel uitmaken.⁴⁸ Hoewel deze kenmerken van grote betekenis kunnen zijn voor de aanvaarding van recht, uiteindelijk hebben deze kwaliteiten een aanvullend karakter en kunnen deze er pas toe doen gegeven het feit dat in het recht neergelegde normen al enigszins op een voetstuk staan. Voor de gehoorzaamheid aan normen doet het er nogal toe of het een koopman op de markt is die zijn cliëntèle gedragsnormen voorhoudt – al zijn deze nog zo moreel verheven of aansluitend bij reeds bestaande waarden onder zijn gehoor – of dat het de overheid is die soortgelijke normen uitdraagt door ze in het recht neer te leggen. In het recht neergelegde normen hebben vaak een streepje voor, omdat deze een bijzondere status worden toegedicht. Daarmee is niet gezegd dat rechtsnormen altijd effectiever te handhaven zijn, maar wel beweerd dat het recht krachtens bepaalde eigenschappen over bijzondere bronnen van effectiviteit beschikt.

Niet gezegd is, dat het recht pas effectief kan zijn indien al diegenen op wie het van toepassing is zich voegen op basis van een anticipatie van strafdreiging of overtuigde aanvaarding van het gezag van de wetgever of andere rechtsvormers. Ten eerste is het niet noodzakelijk dat iedereen zich zelfstandig ten opzichte van het recht oriënteert. Het ligt voor de hand, zoals Aubert suggereert,

46 A.A.G. Peters, 'Law as Critical Discussion', in: Gunter Teubner (red.), *Dilemma's of Law in the Welfare State*, Berlin/New York: De Gruyter 1985, pp. 250-280; J. Habermas, *Faktizität und Geltung, Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 1992.

47 Thurman Arnold, *The symbols of government*, New Haven: Yale University Press 1941.

48 Sally F. Moore, 'Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study', *Law and Society Review* 7 (1973), pp. 719-746.

dat binnen groepen mensen met uiteenlopende posities verschillende redenen kunnen hebben om zich naar het recht te voegen.⁴⁹ Zo kan een manager van een bedrijf zich op het recht oriënteren omdat hij bij overtreding financiële sancties vreest die de stabiliteit van het bedrijf in gevaar brengen. Tegelijkertijd kunnen zijn werknemers zich aan de in het recht neergelegde gedragsnormen houden omdat zij zich identificeren met hun superieuren of omdat de bedrijfsleiding erin slaagt deze normen als vanzelfsprekende, binnen de bedrijfscultuur besloten liggende, normen aanvaard te krijgen. Uiteindelijk zal de effectiviteit van recht berusten op het feit dat het recht in ieder geval door een aantal mensen binnen groepen als een categorie normen met een bijzondere kwaliteit (of dat nu op basis van strafdreiging of legitimiteit is), wordt aanvaard. Ten tweede behoeft het bijzondere prestige van wetten niet gefundeerd te zijn op een gemotiveerde aanvaarding van het gezag van de wetgever. Evenals de signaalwerking functioneert op basis van verwachtingen van verwachtingen, kan ook de legitimiteit van de wetgever gefundeerd zijn op wederzijdse verwachtingen. Mensen zetten het recht op een voetstuk omdat zij verwachten dat anderen dat ook doen en aannemen dat deze anderen van hen verwachten hetzelfde te doen.

Ik heb niet meer willen doen dan aandacht te vragen voor de mogelijk bijzondere betekenis van recht. Een dergelijke aandacht wordt mede ingegeven door het besef dat moderne heterogene samenlevingen sterk aangewezen zijn op deze abstracte fundamente van normaanvaarding.⁵⁰ Waarop de gehoorzaamheid aan het recht uiteindelijk werkelijk berust, zal uitkomst zijn van een samenstel van factoren, die alle verdisconteerd moeten worden in sociologische analyses.

5. Slot

Het recht omvat een veelheid van symbolische effecten die kunnen verklaren waarom mensen anders dan op grond van berekenende afwending van straf geneigd zijn zich te voegen naar de in dat recht neergelegde gedragsnormen. Ik ben hier in het bijzonder ingegaan op signaalwerking, een concept dat geïnspireerd is door minder bekende opvattingen van Aubert. Daarmee komt een symbolische dimensie van het recht in het blikveld, dat miskend wordt indien men de gehoorzaamheid aan het recht uitsluitend toeschrijft aan strafdreiging dan wel overtuigende aanvaarding. Een complete sociologische analyse van de uiteenlopende beweegredenen die maken dat mensen zich naar het recht voegen, kan niet stilstaan bij berekening of overtuiging, maar moet ook aandacht schenken aan het feit dat mensen zich vaak terloops, zonder veel reflectie of calculatie, schikken naar hetgeen het recht van hen verlangt. Het concept signaalwerking schrijft dat toe aan het feit dat het recht een coördinerende functie heeft bij de

49 Vilhelm Aubert, *o.c.*, 1954, p. 134.

50 Deze gedachte staat centraal in het werk van Niklas Luhmann, zie: *o.c.*, 1974, Bd. II, pp. 217-227.

wederzijdse afstemming van verwachtingen van gedrag.⁵¹ Deze coördinerende functie kan zich slechts realiseren indien het recht als een dirigerende vingerwijzing wordt opgevat, hetgeen veronderstelt dat het enigszins op een voetstuk staat.

Dat men niet voorbijgaat aan deze bijzondere status van recht, impliceert niet dat men bij de verklaring van de gehoorzaamheid in laatste instantie toch aangewezen is op verklaringen in termen van strafdreiging dan wel overtuigde instemming, of dat nu op basis van de inhoud van de in het recht neergelegde normen of op basis van de procedurele kwaliteit van het recht is. Het idee van wederzijdse verwachtingen suggereert hier ook een andere mogelijkheid. Dat men het recht een bijzondere status toedicht, kan voortvloeien uit het feit dat men veronderstelt dat anderen geneigd zijn dit te doen en aanneemt dat die anderen op hun beurt een overeenkomstig gedragspatroon van hun sociale omgeving verwachten. Respecteert men deze vermeende verwachtingen, dan draagt men zelf weer bij aan de instandhouding van deze verwachtingen.

Het feit dat mensen aan rechtsnormen een indruk ontleen van de wederzijdse verwachtingen van gedrag, maakt het begrijpelijk dat diegenen die betrokken zijn bij de handhaving van het recht, soms de illusie van die wederzijdse verwachtingen in stand zullen willen houden door afwijkend gedrag zoveel mogelijk te negeren en verborgen te houden. Een niet-handhaving die bijdraagt tot de signaalwerking.

51 Het is een vaak te beluisteren opvatting onder Noorse artsen dat zij het verbod op euthanasie als een steun in de rug beschouwen indien zij door de patiënt, of zijn familie, worden verzocht om zijn leven actief te beëindigen.

FORUM

In de rubriek *FORUM* gaan auteurs met elkaar in debat over een actueel onderwerp op het gebied van de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het recht. Een auteur neemt een polemische stelling in en een andere auteur wordt uitgenodigd om hierop te reageren.

Tussen voorzorgcultuur en veiligheidsutopie Reactie op Roel Pieterman

Hans Boutellier

In *Recht der Werkelijkheid*, nr. 2004/2 staat ‘een poging tot constructieve kritiek’ op mijn boek *De veiligheidsutopie* van Roel Pieterman. Ik ben daar erg mee in mijn sas omdat men het boek vaak liever aanhaalt dan leest. Dat is bij Pieterman niet het geval: hij heeft het zeer goed gelezen, maar raakt naar mijn idee enigszins verstrikt in zijn commentaar. Na het besprekingsartikel enkele keren gelezen te hebben, had ik er de vinger er nog niet helemaal achter. ‘Bloemrijke taal’ mag helderheid in de weg staan, zoals hij mij in een voetnoot toevoegt, maar minder bloemrijk commentaar maakt het er niet beter op. Er zitten echter belangwekkende punten in zijn bespreking waar ik graag op in ga. Ik ga kort in op de hoofdpunten van zijn commentaar, bespreek dan de hoofdtegenstelling (volgens Pieterman) en probeer daarna zijn constructieve hand-schoen op te pakken.

Drie punten

Pieterman bekritiseert *De veiligheidsutopie* op drie punten. In de eerste plaats zou ik geen oog hebben voor de tegenstellingen tussen burgers die voortvloeien uit het postmodernistische adagium ‘einde grote verhalen’. De postmoderne burger neemt afscheid van het sociale karakter van het schadebeginsel. Daardoor zal een ieder zich potentieel slachtoffer voelen van alle anderen als daders. Ik denk dat ik het met dit punt eens moet zijn, maar zie geen principiële tegenstelling met mijn bewering dat daders en slachtoffers de centrale karakters van illusievolle tijd zijn. Deze tegenstelling doet zich voor tussen groepen (momenteel autochtonen-allochtonen), tussen individuen, maar ook binnen individuen.

In de tweede plaats onderschat ik volgens Pieterman het gevaar van het streven naar veiligheid. Daarin schuilt volgens hem wel degelijk een moderne ideologie van maakbaarheid met alle risico’s van dien. Er is dus eerder sprake van een radicalisering van het moderne project (laatmodern), dan een nieuw project (postmodern). Hierop zou ik willen antwoorden dat de veiligheidsutopie naar mijn mening een impliciete utopie is. De illusievolle moderniteit (Baumans definitie van postmodern) baart een negatief geïnspireerde verbeelding: het voorkomen van risico’s en gevaren. Het is maakbaarheid uit armoede.¹

¹ Overigens heb ik in 1995 met Bas van Stokkom in *Justitiële verkenningen* al een artikel geschreven onder de kop ‘Van verzorgingsstaat naar veiligheidsstaat’.

In de derde plaats zou ik geen aandacht besteden aan sociale categorieën. Ik moet Pieterman hier zonder meer gelijk geven (hoewel ik in de tweede druk een hoofdstuk over etnische minderheden heb toegevoegd). Ik waardeer zijn pogingen om ook in de risicomaatschappij sociale conflicten te blijven zien en acht op dat punt nadere studie wenselijk en noodzakelijk. Ik realiseer mij dat ik met deze korte bespreking geen recht aan de reikwijdte van Pietermans kritiek. Maar ik ga liever wat algemener in op zijn uitspraken en hoop mijn positie daarmee nog wat te verduidelijken.

Pomo of lamo

Pietermans kritiek komt er in grote lijnen op neer dat ik geen oog heb voor de realiteit van het veiligheidscomplex, en daardoor ook de keerzijde ervan niet onderken. Door ‘mijn postmodernisme’ zie ik paradoxen waar sprake is van tegenstellingen en misken ik ‘de autoritaire trekken van maakbare veiligheid’. Vrijheid en veiligheid zijn volgens hem minder eerlijk verdeeld dan ik lijk te suggereren. Daarbij zou het ook nog wel eens zo kunnen zijn dat angst voor ‘enge mensen’ (sociale onveiligheid) en angst voor ‘enge dingen’ (fysieke onveiligheid) sociaal-cultureel anders verdeeld zijn. Laag opgeleide burgers zijn bang voor criminelen en hoger opgeleiden zien meer de technologische en fysieke risico’s, zo ongeveer luidt de hypothese.

Tegen deze achtergrond ziet Pieterman de mogelijkheid van een onderzoeksprogramma waarin de fysiek geïnspireerde voorzorg en de sociaal vormgegeven preventie in verhouding tot elkaar worden onderzocht. Sociale veiligheid en technische risicoanalyse hebben immers een gemeenschappelijke stamvader: de risicomaatschappij. Ik vind dat een interessante gedachte en zie ook diverse aanknopingspunten. Maar ik wil om te beginnen het – in de woorden van Pieterman – ‘enige echte controversiële punt’ graag de wereld uit helpen. Ik beschouw mezelf niet als postmodernist. Dat wil zeggen: ik deel diens diagnose, maar aarzel bij zijn gejuich.

Ik zou wel willen spreken van ‘het reëel bestaande postmodernisme’: afnemende morele coherentie, verlies van geloof in vooruitgang en maakbaarheid en de ontwikkeling van problemen die niet in moderne termen gedacht kunnen worden (terrorisme). Maar ik beschouw deze situatie als een moeilijk houdbare toestand (en niet als wenkend perspectief zoals een postmodernist als Paul Frissen). Ik zie (en beschrijf) vooral veel onbehagen in de cultuur – niet vanwege de door Freud beschreven disciplinerende, maar vanwege de postmoderne conditie (of laatmoderne conditie voor mijn part – dat doet er eigenlijk niet toe). Een onbeheersbare ruimte roept het verlangen naar veiligheid op.²

De postmoderne leegte vult zich met negatief opgewekte motieven: de behoefte aan bescherming, de beheersing van risico’s, het voorkomen van gevaar.

2 Via Giddens’ begrip laat-moderniteit (dat ik altijd wat geforceerd vind) wordt de continuïteit benadrukt; ik acht de thematisering van verschillen interessanter, en gebruik om die reden het begrip postmodernisme in de definitie van Bauman: moderniteit zonder illusies.

We dempen liever de put. We worden niet verlokkt door iets waar we naar toe willen, maar vooruit geduwd door iets engs. We lonken niet naar een verre toekomst, maar willen vooral voorkomen: slachtofferschap, ziekte, rampen.³ Pietermans voorzorgmaatschappij ligt zonder meer in het verlengde van de veiligheidsutopie. Juist in de veiligheid, de bezwering van risico's, lijken 'we' iets gevonden te hebben dat 'ons' bindt. Veiligheid krijgt hierdoor zelfs sacrale trekken. Dat heeft iets treurigs, maar is daarom nog geen ramp, zo zou ik mijn positie willen typeren. Of misschien beter: er zit niets anders op dan daar pragmatisch mee om te gaan – steeds attent op mogelijke kansen.

Natuurlijk zie ik de gevaarlijke kanten van de veiligheidsobsessie: daar gaat het boek voor een belangrijk deel juist over. Maar in paniek raken omdat we bang zijn, lijkt mij al helemaal geen oplossing. Het leidt tot te makkelijke kritiek op een laatmoderne 'culture of control' of 'exclusive society'. In dergelijke kritieken zullen toch ook altijd de empirische aanleidingen daarvoor moeten worden meegenomen. Hoe kun je – gegeven reële risico's en de angst daarvoor – fatsoenlijk vorm geven aan een preventiecultuur of aan een voorzorgmaatschappij? En waarin schuilen mogelijkheden om uit te stijgen boven de spiraal van risico-angst-preventie-risico-enzovoort. Dat zou de inzet kunnen zijn van een relevant wetenschappelijk programma.

Constructie of deconstructie

De door Pieterman geconstateerde verschuiving van 'het voorkomen van schade' naar 'preventie koste wat het kost' is zonder meer een interessant vertrekpunt voor een onderzoeksprogramma. De veiligheidsmaatschappij lijkt dol te draaien zonder ijkpunt of criterium. Dit geldt zowel voor de strafrechtelijke pogingen om terroristische misdrijven voor te zijn als voor het civiele controlerende voorzorgbeleid. In dat verband zou ik bijvoorbeeld de risicomodellen uit de fysieke hoek (risico = kans x effect) wel eens toegepast willen zien op sociale onveiligheid. Is het denkbaar een bepaalde acceptatiedrempel te ontwikkelen, zoals in het verkeer en bij rampen. 'Risico-justitie'⁴ (actuarial justice) is naar mijn mening veelbelovender dan er in de criminologie over wordt gedacht.

Het zou daarbij zinvol kunnen zijn om – op suggestie van Pieterman – de ongelijke verdeling van angst en de mogelijkheden om deze te bezweren, te betrekken. De ontwikkeling van gekochte veilige gemeenschappen (gated communities) is een weinig aantrekkelijk vooruitzicht, maar komt dichterbij dan we denken. De particuliere beveiliging heeft een omvang van drievijfde van de reguliere politie (Van Steden, 2004). Veiligheid is in toenemende mate een publiek-private onderneming van de staat (waaronder het strafrechtelijk systeem) en het bedrijfsleven (waaronder particuliere beveiliging). Het is van belang dat

3 Dit was overigens het thema van mijn proefschrift *Solidariteit en slachtofferschap; de morele betekenis van een postmoderne cultuur* (1993): criminaliteit vormt een amendement op het relativisme van die pomo-cultuur: om het slachtoffer kunnen we niet heen.

4 Het begrip is van René van Swaaningen.

NGO's en civiele verbanden van burgers daarin een rol blijven spelen (zie bijvoorbeeld Johnston & Shearing, 2003). Want wie of wat heeft het voor het zeggen in de veiligheidsnetwerken: autoriteit, macht, geld? En is er daarbij verschil of het gaat over sociale en fysieke preventie?

Het zijn belangwekkende maatschappelijke en wetenschappelijke vragen. Pietermans bespreking draagt ertoe bij dat de wetenschappelijke benadering van – in zijn termen – enge mensen en enge dingen dichter bij elkaar komen te liggen. Dat is zonder meer een interessante suggestie. Daarbij dient een belangrijk verschil overigens niet uit het oog te worden verloren: de schuldvraag. In sociale vormen van veiligheid schuilt de morele angel van de kwade menselijke intentie. Juist daarin verschilt zij van fysieke veiligheid, dat wil zeggen meestal en in principe. Hier komt de psychologie om de hoek kijken. Dat is een enigszins vergeten stek in Pietermans cultuursociologische commentaar.

Pieterman wijst op het ontbreken van macht en ongelijkheid in De veiligheidsutopie – daardoor ontstaat het gevaar van een door angst geleid veiligheidsbeleid. Dit commentaar is wel enigszins terecht, maar toch niet heel bevredigend. In de westerse high crime cultures met omvangrijke en nieuwe dreigingen neemt sociale onveiligheid een risicokarakter aan, vergelijkbaar aan technologische onbeheersbaarheid en ecologische crises. Kenmerkend daarvoor is het generieke effect van dergelijke dreigingen en de angst. Criminaliteit (en de dreiging daarvan) doet zich weliswaar op bepaalde plaatsen meer voor, maar is dusdanig gemeengoed dat iedereen zich er druk over maakt.

Postmodern of laatmodern – je kunt deze generieke angst niet bezweren door haar te ontkennen. Maar je kunt wel op zoek naar copingmechanismen, nieuwe vormen van omgaan met onveiligheid, actuele vormen van veiligheidsbewustzijn. De veiligheidsutopie is te beschouwen als een cultuurpsychologische diagnose van een samenleving die een vitalistische cultuur paart aan het verlangen naar veiligheid. Daarbij heb ik geprobeerd de alarmistische toon te vermijden die dit soort analyses zo vaak kenmerkt. Ik voel over het algemeen meer affiniteit met de constructie, het meebewegen, dan met de deconstructie, de ontmaskering. Maar meedenken neemt voor de criticus al gauw de schijn aan van een apologie van dat wat zich voordoet. Ook dat lijkt me nog wel eens een nadere discussie waard.

RECENSIES & REVIEWS

Mythes ontkracht

Julia Arnscheidt

Bespreking van: A.W.H. Massier, *Van Recht naar Hukum: Indonesische Juristen en hun Taal 1915-2000*, dissertatie Universiteit Leiden, 2003.

Het proefschrift van Ab Massier leest op veel plaatsen als een roman. Dit komt door het taalgevoel van de auteur, de aansprekende vorm waarin hij het verhaal gegoten heeft en het feit dat men als lezer, jurist of niet, gemakkelijk analogieën kan bedenken met zijn eigen omgeving. Immers, Massier heeft het over mensen en taal. En taal is iets waarmee een ieder van ons dagelijks te maken heeft: we staan 's ochtends op en beginnen (hardop of in ons hoofd) een verhaal tegen ons zelf of anderen te houden dat pas weer eindigt op het moment dat we daadwerkelijk in slaap vallen. Dat het boek gaat over juristen en rechtstaal maakt het des te boeiender voor een publiek dat geïnteresseerd is in rechten. Echter, het boek is niet alleen om deze redenen aan te raden. Het is ook nog eens een 'eye-opener' aangezien Massier drie wijdverspreide mythes ontkracht: ten eerste, de mythe dat mensen elkaar volledig kunnen begrijpen, ten tweede dat taal een instrument is en ten derde dat sommige talen beter geschikt zijn dan andere om als rechtstaal te fungeren.

1. Opruimen van mythes

Alvorens het boek zelf samen te vatten, eerst nog iets over de genoemde mythes. Bij het lezen van het boek wordt al snel duidelijk dat mensen elkaar nooit volledig kunnen begrijpen. Dit komt omdat wij allemaal een eigen 'onuitputtelijke voorraad aan talige ervaringen' hebben die verschilt van de voorraad van onze medemensen. Een goed voorbeeld hiervoor is de poging om na een lang verblijf in het buitenland met thuisblijvers te praten over opgedane ervaringen. De mensen thuis missen een deel van de ervaringen die elders zijn opgedaan en kunnen dus niet meepraten, en, wat soms heel frustrerend kan werken, niet eens begrijpen waar men het over heeft. Het enige wat rest in een dergelijke situatie is er vooral veel over te blijven praten om zodoende het begrip zo groot mogelijk te laten worden. Maar men hoeft niet zover weg te gaan om ervaring met onbegrip op te doen. Het gebeurt toch ook regelmatig dat mensen in ruzies elkaar niet begrijpen omdat sommige woorden bij verschillende mensen verschillende beelden oproepen. Volledig begrip is dus niet mogelijk, helaas. Situaties waarin men 'aan één woord genoeg heeft' zijn een illusie. Dit is wellicht een angstaanjagend maar ook een noodzakelijk besef dat gevolgen heeft, zeker voor

de rechtsgemeenschap in een land. Het maakt duidelijk dat het scheppen van een absoluut eenduidige taal onbereikbaar is. Dit onderstreept voor elke gemeenschap, en zeker een juridische, de noodzaak om ernaar te streven om het onderlinge begrip zo groot mogelijk te maken, en te houden, door een gedeelde ‘taalschat’ op te bouwen en te onderhouden. In concreto betekent dit dat men voortdurend met elkaar in gesprek of in debat moet blijven.

Voor wat betreft de tweede mythe, namelijk dat taal een instrument is, valt op dat dit binnen een andere context meteen door de mand valt. Niemand peinst erover om van buiten aan de taal van een echtpaar te sleutelen met als doel hun huwelijk te redden. Het idee om nieuwe woorden te introduceren in hun relatie of een lijst van goedgekeurde woorden vast te stellen ten behoeve van ruzies klinkt absurd. Terecht, omdat het ten eerste raar is om iemand anders dan de echtelieden erover te laten beslissen welke woorden door hen gebruikt zullen worden; ten tweede zou een lijst van ‘goedgekeurde’ termen terecht de vraag bij hen opwerpen wie over juist deze goedkeuring zou mogen beslissen. Wél zou een relatietherapeut kunnen proberen om begrip voor bepaalde woorden te kweken door de echtelieden te laten praten over wat deze betekenen en hoe ze door de ander worden opgevat. Zoals Massier in zijn boek op overtuigende manier aantoont, roept dezelfde instrumentele benadering, toegepast op het gebied van het recht, eveneens meer vragen op dan dat zij beantwoordt.

De derde mythe ten slotte is er één die men in Indonesië geregeld hoort, namelijk dat het Indonesisch niet of slechter dan andere talen geschikt is als rechtstaal. De redenering is dat een rechtstaal precies moet zijn en dat het Indonesisch gewoon te vaag is om er bijvoorbeeld goede wetten mee te kunnen maken. Vaak wordt dit argument naar voren geschoven als verklaring voor het slecht functioneren van wetgeving. Massier laat in zijn boek echter zien dat in principe elke taal even geschikt is als rechtstaal maar dat achter genoemde redenering vaak andere belangen schuil gaan. De conservatieve juristen in het onafhankelijk geworden Indonesië wilden bijvoorbeeld graag het Nederlands als rechtstaal behouden omdat zij eraan gewend waren en omdat die taal deel uitmaakte van hun identiteit en hen bovendien een bepaalde status verleende.

2. Inhoud van het boek

In zijn dissertatie bespreekt Massier de gevolgen van de overgang van het Nederlands als rechtstaal in Nederlands-Indië naar het Indonesisch als nieuwe rechtstaal in het onafhankelijke Indonesië.

Hij begint zijn historische bespreking in 1974, toen er in Indonesië een symposium georganiseerd werd over taal en recht. Op deze driedaagse bijeenkomst discussieerden juristen en linguïsten over de gebrekkige kwaliteit en het pluriforme gebruik van de nieuwe nog in ontwikkeling zijnde nationale taal, *Bahasa Indonesia*, als rechtstaal. Hoewel er wel in elke samenleving geklaagd wordt over de ontoegankelijkheid en heterogeniteit van juridische taal, is er wellicht nergens zoveel aandacht aan besteed als in Indonesië. Hier betrof het een politiek gevoelige discussie die zowel allerlei nationalisten, taalkundigen

als juristen bezighield. In deze discussie ging het behalve over inhoudelijke punten ook over gezagsvragen zoals de vraag hoeveel invloed juristen aan taalkundigen moesten toekennen en of het wel echt nodig was om nog steeds beperkt gebruik te maken van de taal van de koloniale overheerser. Juristen vonden zich daarom omsingeld door het verlangen van vooral de nationalisten om definitief een einde te maken aan het gebruik van het Nederlands als rechtstaal en een meer algemeen streven van taalkundigen naar een verbetering van het Indonesisch taalgebruik.

De maatregelen die na het symposium werden afgekondigd lagen in de sfeer van standaardiseringsprojecten en het integreren van taalonderwijs in het juridische curriculum. Deze hadden echter weinig effect; volgens de auteur mede door het instrumentalistisch perspectief dat op taal gehanteerd werd en de daaruit resulterende aanpak die gericht was op het bestrijden van symptomen in plaats van de kwaal zelf. Dat taal als instrument beschouwd werd, had belangrijke gevolgen: ten eerste ontstond de indruk dat eraan kon worden 'gesleuteld', vooral door taalkundigen; ten tweede betekende het dat de uiteindelijke formulering van wetten eveneens aan 'taaltechnici' kon worden overgelaten; ten derde hielp het om het debat over hoe verder te gaan met het rechtssysteem na het verkrijgen van de onafhankelijkheid te depolitiseren. De instrumentmetafoor maakte taal immers tot iets neutraals in plaats van tot een drager van waarden en visies op de wereld.

In zijn tweede hoofdstuk ontwikkelt hij daarom een ander perspectief, één dat rechtstaal niet als iets technisch en als losstaand van juridisch handelen benadert, maar als een vorm van juridisch handelen zelf. Dit perspectief kent aan taalkundigen een veel minder prominente rol toe, omdat het handelen iets is dat veel minder gemakkelijk te manipuleren valt. Daarnaast werd het daardoor noodzakelijk om over waarden te debatteren, omdat taal niet als iets neutraals wordt opgevat. Een gemeenschap moet gezamenlijk en al doende tot een consensus komen. Met dit perspectief maakt Massier het mogelijk om op zoek te gaan naar het antwoord op de vraag waarom het Nederlands zo diep geworteld was binnen de Indonesische juridische gemeenschap, waarom het Indonesisch dit tot nu toe niet heeft kunnen evenaren en door middel van welke maatregelen dit eventueel wel bereikt zou kunnen worden.

Hij doet dit door net als in zijn eerste hoofdstuk in een historisch overzicht te beschrijven hoe vanaf 1909 met het begin van een juridisch onderwijs een rechtsgemeenschap in Nederlands-Indië ontstond die niet alleen een Nederlandse opleiding, maar een complete Nederlandse 'opvoeding' kreeg door bijvoorbeeld bij Nederlanders regelmatig op de thee en te eten gevraagd te worden. In hun opleiding leerden de aankomend juristen niet alleen vakkennis maar moesten zij zich ook bekwamen in het juridische handwerk. In de daarop volgende periode van ontwakend nationalisme werd het Indonesisch vooral in verband gebracht met het inheemse *adat*recht (in al zijn vormen) en minder met het recht op Westerse grondslag. Verder dacht niemand goed na over de grote gevolgen die een overschakeling naar een andere rechtstaal met zich mee brengt. Ook hier speelde weer het instrumentalistisch perspectief een rol. De overheer-

sende mening was immers dat men “achter en onder de wóorden, de záák [kon] blijven zien waarom het gaat” (p. 113).

Toen de Japanners in 1942 van de ene op de andere dag het gebruik van het Nederlands verboden, werden ook de juristen gedwongen om hun zeer beperkte kennis van het Indonesisch uit te breiden. Zij deden dit door vanuit hun Nederlandse ervaring te vertalen, wat tot het gevolg had dat zij veel Nederlandse termen overnamen waarvoor zij zo snel geen Indonesisch alternatief wisten te bedenken. De onwennigheid en lacherigheid die dit moet hebben opgeroepen maakte al snel plaats voor gevoelens van zelfvertrouwen en vrijheid en een nieuwe identiteit die sterk verbonden was met de nieuwe nationale taal (p. 127). Er ontstond dus wel snel een nieuw corpus aan teksten, echter zonder een uni-formerend instituut op de achtergrond, zoals een gezaghebbend tijdschrift. Tegelijkertijd bleef er de enorme erfenis van Nederlandstalige juridische teksten een rol spelen waarvoor nog geen Indonesisch alternatief voorhanden was, en die voor een steeds kleiner wordende groep van Nederlands opgeleide juristen toegankelijk was.

De echte breuk met het verleden voltrok zich echter pas in 1959, toen Sukarno met zijn ‘geleide democratie’ een begin maakte met het uithollen van de rechtsstaat. Dit en het feit dat de juridische opleidingen steeds minder nadruk legden op het aanleren van het ‘juridische spel’ zorgden ervoor dat de juridische gemeenschap in Indonesië steeds verder onthecht raakte. Er was haast geen sprake meer van een echte gemeenschap, omdat er weinig instituten overleefden die het mogelijk maakten om gedeelde teksten te produceren en te reproduceren. Dat juristen in 1974 op het symposium *Taal en Recht* ging roepen om maatregelen, moet in dit licht dus ook anders geïnterpreteerd worden: het was een “schreeuw om eenheid, om één front te vormen” (p. 191) wat echter ook door het Soeharto-regime niet mogelijk werd gemaakt.

Massier besluit zijn boek met een aantal aanbevelingen die gebaseerd zijn op het door hem gepresenteerde niet-instrumentalistische perspectief op taal. Deze omvatten onder meer het vertalen van de nog geldende Nederlandse wetgeving, het algemeen en vrij toegankelijk maken van alle regelgeving, een ingrijpende hervorming van het juridische onderwijs en het spelen van het juridische spel volgens internationaal aanvaarde regels (p. 195). Dit vereist een mentaliteitsverandering onder een groot deel van de bevolking en is daarom duidelijk geen gemakkelijke opgave. Gelukkig laat zich de kleine groep van Indonesische juristen die professionele integriteit hoog in het vaandel hebben staan niet ontmoedigen. En ook volgens een Indonesische onderzoeker die in opdracht van de Wereldbank de situatie van het recht in Indonesië in 1997 ging onderzoeken, is de situatie “desperate but not hopeless” (p. 185).

3. Tekortkomingen

Zoals elk boek heeft natuurlijk ook dit boek zijn tekortkomingen. Ik mis bijvoorbeeld voorbeelden van concepten aan de hand waarvan de enorme impact van de overgang van de ene naar de andere rechtstaat had kunnen worden ver-

duidelijk. Ik mis eveneens de aanzet naar een vergelijking met andere voormalige koloniën, of materiaal van landen waar eveneens werd overgegaan naar een nieuwe rechtstaal of juist niet, of van andere landen die eveneens een onthechting van hun juridische gemeenschap hebben ervaren. Wellicht is het onderzoeksmateriaal hierover beperkt, maar hoe dan ook had het de stelling van het boek en ons bewustzijn hiervan nog meer kunnen versterken. Verder wordt uit het betoog niet duidelijk of men bewust voor het instrumentele perspectief op taal heeft gekozen of noodgedwongen omdat er geen ander perspectief voorhanden was. Als dit zo is, dan is het van belang te onderzoeken waar dit zo dominante perspectief eigenlijk vandaan komt.

4. Analogieën

Ondanks deze beperkte opsomming van zaken die ook nog interessant zouden zijn geweest, blijft mijn hoofdconclusie over de dissertatie van Ab Massier dat het hier om een zeer waardevol boek gaat. Wat het des te waardevoller maakt is dat het niet alleen relevant is voor de context van recht, maar ook daarbuiten; analogieën kunnen eenvoudig gemaakt worden. Het maakt ons alert op het feit dat een echtscheiding in veel gevallen wellicht te voorkomen valt als de partners maar gewoon veel *met* elkaar (in plaats van *over* elkaar), en dus *in een gezamenlijke taal*, blijven praten. Het leert ons inzien dat een kind zijn moedertaal leert door alles te herhalen en dus ‘*vroegere dialogen te reproduceren*’. Het laat ons beseffen dat we op diezelfde manier een vreemde taal leren, wat het belang van een verblijf in een land waar die taal daadwerkelijk gesproken wordt onderstreept. Het wijst ons de weg voor het inwerken van een nieuwe collega, die er vooral snel in moet slagen om de specifieke werkvloertaal te leren spreken en zich een corpus van op de werkvloer gezaghebbende teksten eigen te maken. En het opent ons wellicht de ogen voor het feit dat er veel meer voor nodig is om ‘nieuwe Nederlanders’ in de samenleving op te nemen dan een taalcursus. Wellicht kan men het zelfs opvatten als een pleidooi om oude initiatieven te laten herleven, zoals het thuis uitnodigen van burens met een andere achtergrond. Zodoende ontwikkelen wij gezamenlijk met hen een *gedeelde taalschat* en worden wij tot een echte *gemeenschap*.

Met de Roma op café Culturele predisposities onderzocht

Joke Kusters

Bespreking van: I. Pogany, *The Roma Café. Human Rights & the Plight of the Romani People*, London: Pluto Press 2004, 198 pp., ISBN 9780745320519

De relevantie van de ietwat eigenaardige titel van dit boek wordt slechts in het laatste hoofdstuk duidelijk. Wanneer de auteur op een bepaalde avond wordt uitgenodigd om naar het Roma Café te komen, teneinde een bijeenkomst bij te wonen waar er zal gediscussieerd worden over enkele Romani-kwesties, slaagt hij er maar niet in dit Roma Café te vinden, ondanks het feit dat er concrete plaatsaanwijzingen zijn gegeven. Een kwestie van gebrekkige communicatie en verkeerde interpretatie, zo blijkt wanneer hij na lang zoeken het Café toch vindt. Het Café is immers geen concrete plaats, maar een idee.

Uiteindelijk dus toch niet zo'n misplaatste metafoor voor de titel van een boek dat in de eerste plaats wil tegemoet komen aan het gebrek aan kennis omtrent de Romani-cultuur, gekoppeld aan een sterk geëngageerd pleidooi om de perceptie van de Roma zelf als uitgangspunt te nemen, o.a. ook door enkele binnen de antropologie geldende vooronderstellingen te doorprikken.

Het uitgangspunt van dit werk is dan ook de problematische minderheidspositie van de Roma in Centraal- en Oost-Europa. Ondanks het feit dat er meer en meer aandacht wordt opgeëist voor, en ook gegeven aan, het feit dat deze bevolkingsgroep op werkelijk disproportionele wijze slachtoffer is van zowel gewelddadige aanslagen als sociale marginalisatie, met ongeletterdheid, gebrekkig onderwijs, armzalige huisvesting, geografische segregatie en armoede als deelaspecten, lijkt er vooralsnog geen structurele oplossing te zijn gevonden, noch is er sprake van enige werkelijk zichtbare vooruitgang ter zake.

Hoewel deze materie, zoals gezegd, inderdaad reeds op vrij veel internationale aandacht kon rekenen, is dit boek toch bijzonder. Pogany neemt de overgang van de geplande markteconomie naar de vrije markt als ijkpunt voor de beoordeling van de evolutie in de positie van de Roma. Hoewel hij er expliciet op wijst dat dit weliswaar niet de enige verklaringsfactor is voor de drastische achteruitgang van het welzijn van de Roma sinds 1990, wijst hij er hier en daar toch op dat deze overgang van het communisme naar een vrije markteconomie op sommige gebieden allesbehalve een goede zaak is geweest.

Een dergelijke vaststelling hoeft niet te verassen, o.a. daar dit ook veelvuldig uitgesproken wordt door de Roma zelf. Van groter belang is echter het antwoord op de vraag die hij stelt in verband met de toekomst van de Roma. Naast de problemen van het heden, die gelinkt worden aan belangrijke gebeurtenissen

in het verleden, lijkt de vraag namelijk te zijn in hoeverre het internationale mensenrechtenapparaat zijn belofte kan waarmaken om aan de Roma een minstens evenwaardige positie en een gelijkaardig welzijnsniveau te verschaffen, in vergelijking met de situatie ten tijde van de planeconomie.

1. Inhoud en structuur

Het boek vangt aan met een historisch luik waarin ook enkele basisconcepten van de Romani-cultuur uiteengezet worden. In het derde hoofdstuk wordt uitgebreid stilgestaan bij de dramatische gevolgen die WO II had voor de Roma en wordt ingegaan op de Porajmos, of de Roma Holocaust. Vervolgens komt de periode na WO II aan bod, in het bijzonder gekenmerkt door de communistische bureaucratie. Aan de hand van het levensverhaal van één man wordt een beeld geschetst van de impact die de opeenvolgende sociale en economische gebeurtenissen gehad hebben, o.a. op zijn financiële, tewerkstellings- en huisvestingssituatie.

In de daaropvolgende vier hoofdstukken worden enkele hedendaagse thema's behandeld. Zo wordt de vraag gesteld in hoeverre minderhedenbescherming relevant kan zijn voor een bevolkingsgroep die zodanig achtergesteld is en waarvan de (succesvolle) leden zichzelf niet eens durven profileren als behorende tot de Roma. Hechting aan deze etniciteit lijkt opwaartse mobiliteit immers uit te sluiten. Aan de hand van weer een andere casestudy wordt vervolgens nagegaan welke desastreuze gevolgen het intrekken van de sociale en economische rechten na de val van het communisme heeft gehad en hoe dat er, in dit specifieke geval, toe kan leiden dat een gezin evolueert van relatief economische welvarendheid naar een situatie van werk- en dakloosheid. Na een deel over de positie en perceptie van de vrouw binnen de Romani-cultuur is, vanuit juridisch oogpunt, ook het voorlaatste hoofdstuk bijzonder interessant. Hierin komen namelijk verscheidene aspecten van de rechtspositie van de Roma aan bod. Het gebrek aan toegang tot het rechtssysteem en de ongelijke behandeling eens ze er wel mee te maken krijgen, zorgt ervoor dat men in casu kan spreken van ware *outlaws*. Ook de internationaalrechtelijke positie komt nadien nog kort aan bod.

Het concluderende hoofdstuk ten slotte formuleert nog eens de grootste uitdagingen en poneert enkele beleidsaanbevelingen. De zaak van de Roma, zo stelt Pogany, kan als een testcase worden beschouwd om na te gaan in hoeverre de internationale gemeenschap in staat blijkt om om te gaan met etnische en culturele diversiteit.

2. Methodologie

Teneinde een zo accuraat mogelijk beeld te schetsen van deze bevolkingsgroep hanteert de auteur een veelheid aan methoden. Hij wenst de heersende stereotypen en veralgemeningen te doorbreken door individuen aan het woord te laten. Door verschillende stemmen te laten spreken, wordt vermeden dat er slechts

één exclusieve vertegenwoordiging ontstaat. Hij tracht de Roma te laten zien zoals hij ze persoonlijk kent. De manier waarop hij deze kennis heeft verworven is tweërlei. Enerzijds werd er beroep gedaan op semi-gestructureerde interviews. Anderzijds onderhield de auteur herhaaldelijk contacten met een aantal sleutelpersonen tijdens een uitgebreid verblijf ter plaatse. Hij laat echter niet na deze kwalitatief verkregen onderzoeksresultaten te confronteren met de bestaande kwantitatieve gegevens en academische literatuur uit verschillende disciplines. Een aspect dat eveneens aandacht verdient, is het overwegend narratieve karakter van dit werk. Een dergelijke aanpak wordt bijzonder relevant voor een volk wier mondelinge geschiedenis haast de enige vorm is van een collectief geheugen. Pogany beschrijft zijn methode dan ook zelf als sterk beïnvloed door de *sociografie*, een literair genre vaak gebezigd in Centraal- en Oost-Europa en bestaande uit een amalgaam van sociaal-wetenschappelijke methodes en data, persoonlijke observatie en literaire uitdrukkingsvormen. Hoewel Pogany, als professor in de rechten, het belang erkent van een juridische invalshoek om de positie van de Roma beter te kunnen duiden en deze zelfs als onontbeerlijk aangeeft om deze te verstaan, wijst hij tegelijkertijd op de noodzakelijke tekortkomingen die een exclusief juridische benadering met zich zou meebrengen. Deze problematiek overstijgt het klassieke, en vaak overheersende, mensenrechtendiscours en kan niet teruggebracht worden tot de vaststelling als zou alles opgelost kunnen worden met het toekennen en effectief waarborgen van enkele rechten.

3. Beoordeling

Deze laatste overwegingen overstijgen echter het strikt methodologische kader en zijn direct gerelateerd aan een van de centrale stellingen van de auteur. Niet de afwezigheid van rechten *tout court* zijn het probleem, eerder de afwezigheid van de sociale en economische rechten lijkt als het kernprobleem gesignaleerd te worden. Deze rechten waren wel gegarandeerd ten tijde van het communistische regime, en bovendien aan een ieder op gelijke wijze. De lacune die met het verdwijnen hiervan is ontstaan, kan helaas niet worden opgevuld door de mensenrechten zoals ze heden ten dage in de internationale arena worden geïnterpreteerd, simpelweg omdat ze niet onmiddellijk aansluiten bij de behoeften van de Roma.

Hoewel een exclusief juridische aanpak geen soelaas kan bieden, zou een effectieve afdwinging van een aantal rechten echter wél kunnen corresponderen met aspecten van de noodsituaties van de Roma. Bovendien zou een voortzetting van het verleden, met de gedwongen integratie als keerzijde van de medaille, geleid hebben tot een zo goed als volledige nihilatie van de specifieke culturele eigenheid, een eigenheid waarvoor in dit boek toch net zo goed een pleidooi wordt gehouden. Doordat er in eerste instantie beroep wordt gedaan op de perceptie van de Roma komt dit niet altijd even duidelijk naar voor, hoewel de auteur dit verhaal wel verscheidene malen nuanceert.

Dit terzijde gelaten, vormt het boek echter een waardevolle bijdrage tot de literatuur omtrent de Roma. Omwille van de multidisciplinaire aanpak en de zorg om zoveel mogelijk paradigma's aan bod te laten komen, laat dit werkelijk een nieuw licht schijnen op een materie die vaak nog al te veel beheerst wordt door loutere vooronderstellingen.

Institutionele communicatie in de asielprocedure

Niels van Manen

Bespreking van: Nienke Doornbos, *De papieren asielzoeker; Institutionele communicatie in de asielprocedure*, Nijmegen: GNI/Instituut voor Rechtssociologie/Centrum voor Migratierecht/KU Nijmegen (Reeks Recht & Samenleving 18) 2003, 254 pp., ISBN 907147870X.

Wie wil weten waarover het boek *De papieren asielzoeker* van Nienke Doornbos gaat, moet de ondertitel goed tot zich laten doordringen: *Institutionele communicatie in de asielprocedure*. Het is een etnografische studie op basis van onder meer observaties van gesprekken van asielzoekenden met medewerkers van de Immigratie en Naturalisatie Dienst (IND), advocaten, medewerkers van Vluchtelingenwerk, juristen van de Stichtingen Rechtsbijstand Asiel (SRA's) en tolken. Verder heeft Doornbos vele van de betrokkenen geïnterviewd. De gegevens uit de interviews met de asielzoekenden komen in dit boek niet aan de orde, omdat zij hierover elders gaat publiceren.

Doornbos heeft de feitelijke communicatie onderzocht en heeft dus naar de gesprekken van mensen van vlees en bloed geluisterd en gekeken. Zij heeft geen systematisch dossieronderzoek verricht. Slechts een enkele keer komen de dossiers ter sprake, met name als Doornbos wil laten zien hoe het gesproken woord naar het vertaalde woord en het vertaalde woord naar het geschreven woord transformeert, in haar voorbeelden doorgaans ten nadele van de asielzoekenden. Daarmee dekt de overigens aantrekkelijke titel: *De papieren asielzoeker* de lading niet echt.¹ Doornbos wil namelijk de communicatie in het kader van *people processing organizations* beschouwen (21). “De communicatie wordt sterk gestructureerd door de institutionele context” (14). “De ongelijke verdeling van macht, expertise en gelegenheid tot spreken wordt beschouwd als een belangrijk kenmerk van institutionele communicatie” (15). Daarmee is in grote lijnen het vertrekpunt van deze studie geschetst, die niet beoogt theorie-toetsend te zijn, maar wel theorie-gestuurd (14).

1 De titel verbaast. Doornbos wil het woord *asielzoeker* niet gebruiken omdat de “...term ‘asielzoeker’ in de jaren negentig in de media en in het politieke debat een negatieve connotatie [heeft] gekregen.” (3) Toch neemt zij die term in de titel op. Overigens verwijzen in deze tekst de getallen tussen haakjes naar de betreffende pagina's van het boek. Ook wil ik vermelden, zonder mij aan mijn verantwoordelijkheid te onttrekken, dat ik dankbaar gebruik van het commentaar van André Hoekema en Albert Klijn heb gemaakt.

1. De opzet van onderzoek en rapportage

De centrale onderzoeksvraag is: “Hoe verloopt communicatie met asielzoekenden binnen de institutionele context van de asielprocedure en welke factoren zijn op die communicatie van invloed?” (2). De beantwoording van het eerste deel acht zij beschrijvend, die van het tweede deel overwegend verklarend (23).

Na het inleidende hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2 waarin zij de theoretische en methodologische achtergronden schetst, beschrijft zij in hoofdstuk 3, ‘Asielbeleid en praktijk in Nederland’, de institutionele context. Daarin gaat zij, soms zeer beknopt, in op de opvattingen in de bevolking, media en politiek, wetgeving en nadere regelgeving. Modelmatig veronderstelt zij dat het macro-, meso- en microniveau elkaar beïnvloeden. Zij heeft enige kwantitatieve gegevens opgenomen over bijvoorbeeld aantallen asielzoekenden over een periode van twintig jaar in Nederland, maar ook in de Europese Unie in twee achtereenvolgende kalenderjaren (35-45). Zij schetst vervolgens de hoofdlijnen van de Nederlandse asielprocedure (45-56) en geeft daarna gegevens over de uitkomst (afloop), voornamelijk op basis van een vergelijking van cohorten (56-70) en de betekenis van die cijfers voor de uitvoeringspraktijk (70-74).

In de daaropvolgende vier hoofdstukken doet zij verslag van het empirische gedeelte van het onderzoek, waarbij zij de chronologische lijn van de doorsnee asielaanvraag volgt. Het onderzoek zelf heeft Doornbos met twee anderen uitgevoerd. In totaal werden er ten behoeve van het onderzoek 138 vraaggesprekken bijgewoond waarvan er 57 (41%) geheel konden worden gevolgd, omdat de onderzoekers de verschillende gebruikte talen beheersten. Het onderzoek vond plaats in de aanmeldcentra Zevenaar, Rijsbergen en Schiphol en in de onderzoeks- en opvangcentra Den Haag en Gilze. De selectie van de bijgewoonde gesprekken was in het algemeen vrij willekeurig: wat zich voordeed, en – in geval van een keuzemogelijkheid – met een voorkeur voor gesprekken waarbij de onderzoeker alle gebruikte talen beheerste (31). De vraaggesprekken werden niet op de band opgenomen (30) maar achteraf op schrift gesteld. De weergave van die gesprekken verschilt aanzienlijk. Soms gaat het om een schijnbaar² woordelijk verslag van het gesprek, soms zijn het meer samenvattende stukjes, met een enkel woordelijk citaat gelardeerd.

In hoofdstuk 4 (75-93) beschrijft Doornbos het *eerste gehoor*, dat wil zeggen het eerste uitgebreide gesprek tussen een medewerker van de IND en de asielzoekende. De IND-medewerker heeft een ‘productienorm’ van twee eerste gehoren per dag (18). Het gaat in totaal om 56 geobserveerde gesprekken. In het eerste gehoor wordt het autobiografische verhaal getransformeerd tot een

2 Ik schrijf “...schijnbaar...” omdat ik geen kromme zin in die ‘woordelijke verslagen’ heb gelezen. Dat is voor gestructureerde vragen van de IND-medewerkers die ze van het computerbeeldscherm voorlezen, voorstelbaar maar niet waar het om de antwoorden en nadere toelichtende vragen gaat. Is dit een teken van transformatie binnen de ‘institutionele context van empirisch onderzoek’? Waar hieronder de woorden ‘woordelijke verslagen’ staan, moet steeds ‘schijnbaar’ worden toegevoegd.

verklaring die in de juridische criteria van het Vluchtelingenverdrag en andere relevante wet- en regelgeving past. In het eerste gehoor komen onderwerpen zoals leeftijd, taal, nationaliteit, etnische afkomst, reisroute, verblijf in derde landen, documenten, datum van aankomst in Nederland, het (laatste) adres in het land van herkomst, en eerdere detentie of arrestatie uitvoerig aan de orde. Het eerste gehoor gaat niet over de asielmotieven. Het eerste gehoor is van cruciaal belang om de eerste hindernis te nemen. Op grond van dat eerste gehoor wordt namelijk beslist of de asielzoekende behoort tot de categorie waarvan de asielaanvraag binnen de eerste 48 werkuren in een aanmeldcentrum kan worden onderzocht en eventueel kan worden afgewezen (“zonder schending van de eisen van zorgvuldigheid”³). Als de IND tot de conclusie komt dat die 48 werkuren vermoedelijk niet voldoende zijn, wordt de asielzoekende in een opvangcentrum geplaatst. Het onderzoek duurt daar vervolgens veel langer.

In hoofdstuk 5 (95-153) gaat het over het *nader gehoor*. Er werden 34 gesprekken bijgewoond. Van deze 34 gesprekken werden er 7 in de aanmeldcentra en dus gedurende de eerste 48 werkuren bijgewoond, en 27 in de onderzoeks- en opvangcentra. Deze laatste groep asielzoekenden had dus al een belangrijke hindernis genomen.⁴ Anders dan in het eerste gehoor komen in het nader gehoor de asielmotieven wel aan de orde, hoewel volgens de observaties pas na geruime tijd van gestructureerde vragen die mede als doel hebben de consistentie van de verklaringen uit het eerste gehoor te testen. Doornbos geeft aan dat de overgang naar het vrije gedeelte: het verhalen van de asielmotieven, soms tamelijk abrupt blijkt te zijn. De asielzoekenden krijgen vaak inderdaad de vrije hand, hoewel het voor de asielzoekenden niet steeds duidelijk is dat op dat moment het vrije gedeelte is aangebroken, terwijl tot dat moment de IND-medewerker de strikte regie voerde. In andere gevallen wordt de vrijheid van de asielzoekende ingeperkt doordat de IND-medewerker aanspoort concreet te blijven, geen algemene beschouwingen over het land van herkomst te geven (die zouden al bekend zijn), data te geven en het relaas tot het persoonlijke te beperken.

Hoofdstuk 6 (155-193) gaat over de *rechtsbijstand* in de eerste stadia van de procedure. De coördinatie en organisatie van de rechtsbijstand liggen in de handen van drie SRA's, samenwerkingsverbanden van de Bureaus voor Rechts-hulp, de advocatuur en Vluchtelingenwerk. In de praktijk zijn er drie groepen (rechts)hulpverleners van wie in totaal 48 gesprekken zijn geobserveerd. De medewerkers (meestal vrijwilligers) van Vluchtelingenwerk geven veelal voorlichting en bespreken procedurele vragen (8 geobserveerde gesprekken). De gesprekken met de juristen in dienst van de SRA's en advocaten gingen vooral over de nabespreking van het nader gehoor (n=20), en in mindere mate over de voorbereiding nader gehoor (n=11) en de nabespreking van de beschikking (n=6).

3 Deze zinsnede is weliswaar in descriptieve termen gesteld maar is in feite een normatieve eis die uit het formele kader volgt.

4 Onduidelijk blijft of deze twee verschillende institutionele contexten (?) tot andere verschillen leiden.

Hoofdstuk 7 (195-227) over *tolken* heeft Doornbos tezamen met Khalil Shalmashi geschreven. De invloed van Shalmashi, zelf tolk en in deze studie onderzoeker, is duidelijk. Sterker dan in de voorgaande hoofdstukken wordt ook nog eens de bredere institutionele context van de tolken en van het tolken besproken. De conclusie van dit hoofdstuk luidt:

“Zolang tolkenbijstand niet is ondergebracht bij een instituut dat onafhankelijk van het ministerie toeziet op de kwaliteitseisen en zelf de verdeling van de werkzaamheden onder tolken ter hand neemt, zullen tolken zich binnen de triade meer aan de kant van ambtenaren dan aan de kant van asielzoekenden scharen” (227).

Deze conclusie wordt in het slothoofdstuk herhaald (246).

In hoofdstuk 8 (155-193) geeft Doornbos een *samenvattend overzicht* van de betekenis van communicatie in de asielprocedure. In het eerste deel behandelt zij de communicatie met asielzoekenden in de praktijk, en in het tweede gedeelte de factoren die daarop van invloed zijn. In dat tweede deel gaat zij in op organisatorische, procedurele, linguïstische en culturele factoren, op de drang om aan de procedure mee te werken en op de beroepsopvattingen.

Het boek wordt met een korte samenvatting afgesloten (251-254). Er is een lijst met literatuur opgenomen maar geen zaken- of personenregister.

2. De empirische dimensie

De studie is als een etnografische studie bedoeld. De 138 geobserveerde gesprekken, de 37 ‘formele interviews’ (30) en al die informele contacten moeten ordners vol verslagen hebben opgeleverd. Aangezien het empirische materiaal was verzameld om na te gaan hoe de communicatie in deze institutionele context verloopt, is het van belang te weten welke selectie uit al dit materiaal is gemaakt en hoe het is weergegeven. Ik besteed hier vrij veel aandacht aan, omdat dit een van de serieuze problemen van kwalitatief onderzoek in het algemeen is.⁵ Welke selectie heeft Doornbos gemaakt? Voor de vier empirische hoofdstukken zal ik dit afzonderlijk beschrijven.

Hoofdstuk 4: het *eerste gehoor*. Doornbos schrijft dat zij voor de weergave van het empirisch materiaal in haar onderzoeksverslag van het eerste gehoor voor twee ‘uitersten’ heeft gekozen, waarbij in het ene geval de ambtenaar op voorhand de asielzoekende geloofwaardig achtte, en het andere de ambtenaar aan de geloofwaardigheid twijfelde.⁶ De weergave van deze twee gesprekken

5 Kwantitatief onderzoek heeft een vergelijkbaar probleem: de selectie van te vermelden correlaties/tabellen. Immers, een vrij simpele vragenlijst met 50 vragen levert *zonder hercodering* 1.200 kruistabellen op. Bij een p van 5% of minder, zijn er zo’n 60 kruistabellen met een significante correlatie te verwachten. Met een beetje hercoderen mag een veelvoud worden verwacht.

6 De aan de geloofwaardigheid twijfelende ambtenaar blijkt echter niet het andere uiterste te representeren. Doornbos schrijft namelijk dat sommige ambtenaren zich

bevatten ten dele woordelijke citaten en ten dele meer beschrijvende stukjes. De grafische weergave is aantrekkelijk: steeds vergelijkbare stukjes uit beide interviews in twee kolommen naast elkaar. Dat is mogelijk, omdat die eerste gehoren vrij strak gestructureerd zijn en bepaalde gebeurtenissen zoals pauzes altijd wel voorkomen. Ook in de tussenliggende tekst beperkt Doornbos zich hoofdzakelijk tot deze twee gesprekken. Van dit 18 pagina's lange hoofdstuk is ongeveer 2/3 gereserveerd voor deze twee gesprekken.

Hoofdstuk 5: *nader gehoor*. Het onderzoeksverslag van het nader gehoor bevat de uitvoerige beschrijving van de gehoren van één Somalisch echtpaar: dat van de man en dat van de vrouw. "De keuze om juist de gehoren van dit echtpaar te beschrijven, is bepaald doordat deze gehoren goede aanknopingspunten bieden voor de bespreking van thema's in het vervolg van dit hoofdstuk" (98). Het gaat bij dit echtpaar om nadere gehoren die "weinig problematisch" zijn (idem). De weergave van de gehoren van dit echtpaar beslaan ongeveer een derde van dit hoofdstuk. In de overige pagina's worden de steeds terugkerende thema's in vele andere nadere gehoren beschreven, soms met stukjes woordelijke citaten.

Hoofdstuk 6: *rechtsbijstand*. Het onderzoeksverslag in dit hoofdstuk is rond vier casus geconcentreerd: 1) de algemene voorlichting door een medewerker van Vluchtelingenwerk over de asielprocedure (in een opvangcentrum), 2) een voorbereiding op een nader gehoor door een advocaat (in een aanmeldcentrum), 3) een nabespreking door een advocaat van een nader gehoor (in een opvangcentrum), en 4) een nabespreking door een advocaat van een nader gehoor (in een aanmeldcentrum) (164). "De casus zijn zo geselecteerd dat een gevarieerd beeld wordt gegeven van het handelen van (rechts)hulpverleners." (idem)

Hoofdstuk 7: *de tolken*. In de eerste helft van dit hoofdstuk, tot pagina 208, komt eigenlijk geen asielzoekende of tolk aan het woord. Pas in de tweede helft wordt met uitvoerige woordelijk geciteerde stukjes de rol van tolken gedemonstreerd.

De overtuigingskracht van een verslag van een kwalitatief onderzoek staat of valt bij de overtuigingskracht van het 'illustratief bewijs'⁷ dat de selectie van de observaties biedt. Het siert Doornbos dat zij ook daarvan verantwoording heeft afgelegd.

door hun 'ervaringsregels' laten leiden, die op meest negatieve of stereotype ervaringen zijn gebaseerd. "Zij hebben betrekking op asielzoekenden die misbruik maken van de procedures, leugenachtig zijn, of louter om economische redenen naar Nederland komen." (246) Een verslag van zo'n gesprek ontbreekt.

7 Met 'illustratief bewijs' bedoel ik: demonstratieve voorbeelden die een standpunt paradigmatisch weten te verankeren.

3. Een oordeel

Laat ik mijn globale oordeel uitspreken. Het is een waardevolle studie voor iedereen die weinig over het instituut asiel weet, wat betreft zowel de formele als de empirische kant. De ongeveer 250 bladzijden zijn genoeg om globaal het formele kader te schetsen, wat algemene landelijke cijfers te presenteren en de alledaagse praktijk van de eerste stadia van het asielaanvragen te beschrijven. Vanzelfsprekend kunnen in zo'n beperkt aantal bladzijden onmogelijk alle finesses van het formele kader en van de praktijk aan bod komen. Dat is echter ook de kracht van het boek, waardoor een lezer de grote lijn van de institutionele context en de gerelateerde praktijk kan leren kennen. Eigenlijk schreeuwt de tekst om meer citaten en voorbeelden. Hier zou ik kunnen stoppen. Toch wil ik, voor het forum der vakgenoten, nog op één onderwerp ingaan waarop het boek in mijn ogen tekortschiet. Dit punt van meer theoretische aard is niet bedoeld als een louter op de auteur gerichte kritiek maar meer ter lering.

4. De institutionele context

Communicatie plaatsen in het kader van een institutionele context is noodzakelijk. Wie een institutionele context achterwege laat, zal de communicatie nooit kunnen begrijpen. Alleen, heeft Doornbos dit uitgangspunt voldoende doordacht? Zij schrijft: "De communicatie wordt sterk gestructureerd door de institutionele context: de juridische, procedurele en organisatorische omgeving waarbinnen de vraaggesprekken met asielzoekenden plaatsvinden" (14). In hoofdstuk 8.2, waar zij concluderend en verkennend de factoren benoemt die op de communicatie van invloed zijn, noemt zij, zoals gezegd, organisatorische, procedurele,⁸ linguïstische en culturele factoren, de drang om aan de procedure mee te werken, en beroepsopvattingen (239 e.v.).

Wat bedoel ik met mijn vraag of Doornbos het begrip institutionele context voldoende heeft doordacht? Ik behandel die vraag hier, omdat het ook in meer algemene zin een belangrijk thema voor (vooral kwalitatief) rechtssociologisch onderzoek is. Ik zal mijn vraag eerst toelichten aan de hand van een voorbeeld. Doornbos geeft in hoofdstuk 2 aantallen asielzoekenden in Nederland door de jaren heen (40). Dat is op zich interessante informatie maar waarom neemt zij die cijfers in deze studie op? Wat is de betekenis van aantallen asielzoekenden anders dan dat in sommige jaren meer en in andere jaren minder asielzoekenden zich in Nederland melden? De enig denkbare relevantie van dergelijke cijfers in een studie als deze is dat die aantallen een onderdeel van de institutionele context vormen, namelijk als toe- of afnemende druk op de IND-organisatie en op de rechtsbijstandverleners. Maar dan hadden die cijfers ook aan, bijvoorbeeld, het aantal IND-medewerkers of de tijdsduur van het afwickelen van een asielaanvraag moeten worden gerelateerd. Dan krijgt dit deel van de institutio-

8 Dat aan het einde de juridische omgeving met de 'procedurele factoren' is versmolten (241), laat ik maar voor wat het is.

nele context werkelijk inhoud. Nog onbegrijpelijker wordt de relatie tussen deze cijfermatige benadering en het gestelde belang van de institutionele context, waar zij aansluitend ook vergelijkende Europese cijfers geeft (42), terwijl zij zelf schrijft dat als gevolg van verschillen in registratie de cijfers zelf al niet te vergelijken zijn en dat bovendien de formele regelgeving van land tot land verschilt (74). Waar blijft dan de institutionele context? Je moet geen aantallen als vergelijkbaar presenteren wanneer je weet dat zowel de wijze van registreren⁹ als de formele kaders (als onderdeel van de institutionele context) verschillen? En eigenlijk is hetzelfde te zeggen voor de (opnieuw: op zich zeer interessante) cijfers over cohorten vreemdelingen (per jaar) die een status krijgen. Wat hebben al deze cijfers nu toch met de institutionele context te maken?

Wil de 'institutionele context' een relevant begrip in een etnologische of anderszins gedragswetenschappelijke studie zijn, dan moet die institutionele context tot regelgeleid gedrag leiden. Het verwijzen naar de verschillen in de formele regelgeving in diverse landen brengt mij tot de vraag of Doornbos de formele kaders en regels en dus het *law in the books* dan zo belangrijk vindt? Ja, zo lijkt het. Zij beschrijft in grote lijnen de relevante wet- en regelgeving (hoofdstuk 3 en passim), terwijl zij in het concluderende hoofdstuk 8.2 de categorie 'procedurele factoren' noemt waarin zij de recente nationale wetgeving en internationale afspraken weergeeft.

Doornbos had bovendien in een bepaald opzicht ook nog eens weinig geluk: voor het einde van de empirische fase van haar onderzoek werd op 1 april 2001 de nieuwe Vreemdelingenwet 2000 ingevoerd (45). Dat is relevant, nu het wettelijk kader in de visie van Doornbos in elk geval een belangrijk onderdeel van de institutionele context uitmaakt. Zij geeft aan dat alleen het onderzoek in het opvangcentrum in Gilze plaatsvond na de invoering van de nieuwe wet. "Voor het observatieonderzoek is dit niet bezwaarlijk, omdat de inhoud en de structuur van de gehoren door de wetswijziging niet wezenlijk zijn veranderd" (45). Ik haal opgelucht adem, plaatsvervangend. Goed, er is een wetswijziging en daarmee zou de institutionele context kunnen zijn gewijzigd, maar gelukkig is dat niet zo. Maar meteen aansluitend op het vorige citaat schrijft Doornbos: "Een belangrijke verandering met betrekking tot het horen van asielaanvragers is evenwel dat na invoering van de Vreemdelingenwet 2000 het accent vrijwel geheel op de procedure in eerste aanleg is komen te liggen. Voorheen werden asielzoekenden veelal ook in de bezwaarfase gehoord en soms ook, zij het summier, in de beroepsfase. Dat is veranderd doordat de bezwaarfase is afgeschaft en de rechtbanken in de praktijk een andere rol [in de beroepsfase] hebben gekregen" (idem). Uit dit laatste citaat blijkt dat, voor zover het formele kader de institutionele context bepaalt, het dus om een werkelijk ingrijpende verandering gaat. Haar visie dat desondanks de inhoud en de structuur van de gehoren niet wezenlijk zijn veranderd, is slechts houdbaar, indien inhoud en structuur door andere regels worden bepaald die wel continu zijn. Dat moeten

9 Dit registratieprobleem speelt overigens bij ieder onderzoek met verschillende bronnen (secundaire analyse, verschillende kwalitatieve onderzoekers etc.) en laat ik hier verder buiten beschouwing.

dan weer de informele regels zijn. Daaromtrent komt de lezer echter nauwelijks iets te weten, hoewel zij her en der aangeeft dat in de loop der tijden de eisen aan het eerste gehoor zijn uitgebreid.¹⁰ Deze spanning, tussen het formele kader en het informele kader, blijft helaas onuitgewerkt, omdat Doornbos zich onvoldoende rekenschap heeft gegeven wat institutionele context omvat, hoe die is bloot te leggen en hoe dat is te illustreren.

Maar waar blijven de ‘informele regels’ en de ‘omgang met beleidsregels’ die zij als begrippen wel noemt maar niet verder uitwerkt (30)? Zij wijst op de uitgebreide standaardvragenlijsten die de gehoren structureren (115-116) en zij noemt de productienorm van twee *eerste gehoren* per werkdag (o.a. 18, 240) maar verder kom ik weinig over die informele regels te weten. Zij geeft wel aan – ik noemde dit al in een noot – dat de IND-medewerkers ‘ervaringsregels’ hanteren,

“...een opstelsom van (meest negatieve of stereotype) ervaringen van henzelf of van collega’s over de opstelling van asielzoekenden. Zij hebben betrekking op asielzoekenden die misbruik maken van de procedures, leugenachtig zijn, of louter om economische redenen naar Nederland komen. [...] Enkele negatieve ervaringen nemen al snel mythische proporties aan” (246).

Ook rechtsbijstandverleners zouden zich hieraan schuldig maken (236).¹¹ Elders heeft zij een meer genuanceerde stelling betrokken waarbij zij de ‘vooringenomen houding’ (238) veel sterker in de institutionele context van ambtsberichten, werkinstructies en eigen ‘ervaringsregels’ plaatste (ook 79). Maar waar lees ik iets systematisch over die werkinstructies en eigen ‘ervaringsregels’, en dus de *informele regels* (24)?¹²

Nu is er een aanpalend serieus probleem bij dit soort etnografisch en ander kwalitatief onderzoek: een klein aantal waarnemingen in 138 bijgewoonde gesprekken levert nog geen ‘informele regel’ op. De juristen weten sinds de Leidse oratie van E.M. Meijers in 1910 (althans behoren te weten) dat het recht verregaand onbepaald is en dat de rechtsbeslissingen mede op buitenjuridische gronden hun concrete inhoud krijgen.¹³ Rechtssociologisch en rechtsantropolo-

10 Ook bij een longitudinale vergelijking van de Nederlandse praktijk blijkt dat ondanks de toe- en later weer afgenomen aantallen, de verandering van herkomstlanden, de situatie daar ter plekke en de sterk gewijzigde wet- en regelgeving, door de jaren heen rond 50% van de asielzoekenden een verblijfsstatus kreeg. Doornbos noemt deze continuïteit ‘markant’ (71-72).

11 Zij heeft dit ernstige verwijt (want dat is het toch) eigenlijk niet uitgewerkt en niet met citaten onderbouwd.

12 Ergens merkt Doornbos op dat een (één?) ambtenaar van de ervaringsregel uitging dat in sommige islamitische landen vrouwen zelden buitenshuis kwamen en deze ambtenaar het daarom niet erg zinvol achtte gedetailleerd op de voormalige woonomgeving in te gaan.

13 De taak der rechtswetenschap ten aanzien der vrije rechtsspraak. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Leiden op 2

gisch onderzoek, zoals onder meer sinds Lipsky dat naar ‘ambtelijke regelgeving’, laat keer op keer zien dat het ‘echte’ formele kader pas dankzij die informele regels bruikbaar wordt, niet alleen als uitwerking van die formele regels maar ook soms in afwijking daarvan. Maar hoe kan een observerende etnograaf van een aantal incidentele waarnemingen concluderen dat het gedrag op (de informele regels van) de institutionele context is gebaseerd en dus meer is dan een toevallige gelijkenis van de gedragingen van de geobserveerden?

Laat ik opnieuw een concreet voorbeeld geven. Doornbos schrijft:

“Een cliënt zal immers niet snel geneigd zijn ter plekke een opmerking te maken of een klacht in te dienen over het optreden van de ambtenaar of de tolk...” (134)

en een

“...asielzoekende zal zich doorgaans van commentaar onthouden, omdat hij zich in een afhankelijke positie bevindt en in de veronderstelling kan verkeren dat een eventuele opmerking of klacht zijn asielprocedure nadelig kan beïnvloeden (een veronderstelling die niet per definitie onjuist hoeft te zijn)” (135).

Ik kan deze zinnen vol aannames en voorbehouden samenvattend als een informele regel¹⁴ van asielzoekenden beschouwen: *assertief gedrag werkt negatief uit*. Hoe weet Doornbos dit? In de aansluitende tekst vermeldt zij dat het tijdens de nadere gehoren één keer is voorgekomen dat een asielzoekende liet blijken ontevreden te zijn. Uit de gekozen formuleringen¹⁵ in de hier geciteerde zinnen blijkt echter dat het om een veronderstelling van haar kant gaat. Dat slechts één ontevredene is geobserveerd, zou kunnen betekenen dat er tevredenheid alom heerst. De relevantie van deze formele regelgeving blijft onduidelijk, terwijl ‘illustratief bewijs’ voor de geformuleerde informele regel ontbreekt.

Liesbeth Huppes heeft laten zien hoezeer er van een zekere mate van institutionalisering sprake moet zijn, wil een onderzoeker informele regels kunnen

November 1910, Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon. Ook opgenomen in *Verzamelde Privaatrechtelijke Opstellen, Deel I*, pp. 3-25.

14 Aannemende dat het hier inderdaad om een *informele* regel gaat, dan raak ik het spoor enigszins bijster, nu Doornbos in een bijbehorende voetnoot de vindplaats van de *formele* klachtenregeling geeft. Nog een voorbeeld dat formele en informele kaders, *law in books* en *law in action* door elkaar lopen: in het concluderende hoofdstuk gaat een subparagraaf over de beroepsopvattingen. Daar schrijft Doornbos dat sommige ambtenaren zich als neutrale onderzoeksrechter en andere zich meer normatief, moraliserend of confronterend opstellen (245). Meteen daarop laat zij volgen: “De professionele normen van ambtenaren zijn slechts zeer summier en in meer algemene termen omschreven. Pas zeer recentelijk, in januari 2002, is een gedragscode verspreid onder de medewerkers van de dienst” (idem).

15 Ik ga hieronder nog in op dit soort ‘indirect argumenteren’.

waarnemen.¹⁶ Daaraan ten grondslag liggen verschillende opvattingen van ontologische en kentheoretische aard.¹⁷ Nu is het niet nodig dat iedere onderzoeker op dergelijke punten een eigen standpunt ontwikkelt. Wel is het geboden dat iedere onderzoeker op dit punt zorgvuldig te werk gaat. Wie (mijns inziens terecht) de institutionele context niet met het formele kader laat samenvallen, moet die informele regels formuleren en deze met illustratief bewijs verankeren. Dat bewijs zal bij dergelijk onderzoek bestaan uit de weergave van een klein aantal observaties (meer is niet mogelijk) en kan 'steunbewijs' krijgen door veel meer gegevens uit de 37 'formele interviews' (30) en al die informele contacten op te nemen of door de voorlopige (deel)rapportages met de betrokkenen te bespreken.¹⁸

De relevantie van het thema 'informele regels' ligt uiteindelijk in de waarde van kwalitatief onderzoek. Iedereen weet wel dat generalisaties op grond van een beperkt aantal observaties onmogelijk zijn. Tegelijkertijd wil een onderzoeker meer dan toevallige incidenten beschrijven. Immers, wat is daarvan de bijdrage aan de wetenschap? Voor kwalitatief onderzoek is de informele regel de brug tussen incident en generalisatie.

16 Zie bijvoorbeeld E.A. Huppes-Cluysenaer 'Gewoontes bestaan niet', in: N.F. van Manen (red.), *De multiculturele samenleving en het recht*, Nijmegen: Ars Aequi libri 2002, pp. 77-87.

17 Zie daartoe van haar hand: 'Het relativisme van het sociale constructivisme versus de biologische metafysica van het nieuwe realisme', *Recht der Werkelijkheid* 1999, nr. 3, pp. 123-156, m.n. 146 e.v.

18 Daarbij kunnen echter allerlei vertekeningen ontstaan, van ontkenning tot ideologische correcties, geventileerde attitudes en publieke meningen, en dus het gevaar van *informal rules in the books*.

Bescherming van mensenrechten

Gert Verschraegen

Bespreking van: Simon Halliday & Patrick Schmidt (eds), *Human Rights Brought Home. Socio-Legal Perspectives on Human Rights in the National Context* (Series Human Rights Law in Perspective, Vol. 3), Oxford: Hart Publishing 2004, ISBN 1-8411-3388-4.

1. Inleiding

Als morele normen hebben de mensenrechten per definitie een universele strekking. Ze worden aan iedereen toegekend op basis van het simpele feit van het mens-zijn. Als wettelijke normen daarentegen beschermen de mensenrechten individuele personen enkel voor zover deze tot een bepaalde rechtsgemeenschap behoren – in de regels de burgers van een natiestaat. Als dusdanig bestaat er een bijzondere spanning tussen de universele betekenis van de mensenrechten en de plaatselijke voorwaarden voor hun verwerkelijking. Hoewel de mensenrechten een universeel menselijk aanzicht hebben, blijkt de implementatie en naleving van deze rechten in de praktijk voornamelijk een nationale zaak te zijn. Het zijn de staten die de plicht accepteren de mensenrechten te beschermen en hen te incorporeren in het eigen (nationale) rechtssysteem. Op internationaal vlak bestaat immers geen organisatie die een dwingende macht heeft om de naleving van de mensenrechten te garanderen. Internationale organisaties zoals de VN of regionale mensenrechtshoven zoals het inter-Amerikaanse of Afrikaanse Hof hebben in dezen slechts een toezichthoudende functie. Ze kunnen wél druk uitoefenen maar staten niet dwingen om de mensenrechten na te leven. De enige uitzondering vormt het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens. Dat kent rechten toe aan ‘personen’, niet aan staatsburgers, terwijl het genot van de toegekende rechten en vrijheden niet afhankelijk wordt gesteld van nationale herkomst en dergelijke criteria. Bovendien voorziet het Verdrag in effectieve mechanismen om ervoor te zorgen dat de staten hun verdragsverplichtingen nakomen.

2. De inhoud

In de bundel ‘*Human Rights Brought Home: Socio-Legal Perspectives on Human Rights in the National Context*’ wordt de spanning tussen de internationale status van de mensenrechten en de implementatie van de mensenrechten in een nationale context nader onderzocht. Zoals de titel aangeeft, werden geen juridi-

sche, op rechtsbronnen gebaseerde bijdragen gebundeld, maar eerder sociaal-wetenschappelijk georiënteerde studies die empirisch nagaan hoe mensenrechten worden geïmplementeerd op het nationale niveau en welke moeilijkheden zich daarbij stellen. De interesse van de verschillende auteurs in deze bundel blijft bijgevolg niet beperkt tot de juridische codificatie van de mensenrechten in de verschillende nationale constituties, maar kijkt ook naar het bredere culturele, maatschappelijke en institutionele raamwerk waarlangs mensenrechten in de nationale context worden opgenomen. De bescherming en implementatie van de mensenrechten vereist immers meer dan een louter constitutionele of juridische erkenning van internationale normen; er is ook nood aan een effectieve organisationele infrastructuur, correcte administratieve procedures en de aanwezigheid van een brede rechtencultuur die gehecht is aan de onderliggende waarden van individuele vrijheid, gelijkheid en non-discriminatie.

In zijn bijdrage over de toepassing van de anti-discriminatiewetgeving in Zweden wijst *Reza Benakar* er bijvoorbeeld op dat er verschillen bestaan in de afdwinging van de wetgeving omtrent seksegelijkheid enerzijds en omtrent etnische gelijkheid anderzijds. De wetten tegen discriminatie op basis van sekse blijken veel efficiënter. Benakar verklaart dit door te verwijzen naar het Zweedse cultuurpatroon en rechtenbewustzijn: het ideaal van seksegelijkheid is een diep gewortelde waarde in de Zweedse cultuur (mede dankzij de emancipatiestrijd van de vrouwenbeweging). Bovendien groeide de wetgeving voor het bestrijden van sekse-discriminatie van onderuit. De idee van etnische en raciale gelijkheid daarentegen is van jongere datum en stamt eerder uit de internationale arena. Daardoor verloopt de dagelijkse toepassing van de wetgeving omtrent etnische gelijkheid vaak moeizamer.

Ook *Jacqueline Hodgons* bijdrage wijst op het bestaan van culturele belemmeringen bij de implementatie van de normen van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in het Franse justitiële systeem. Nauwgezet beschrijft zij hoe de Franse politieke en juridische cultuur de neiging vertoont om internationale normen te beschouwen als strijdig met de nationale wettelijke tradities en geplogenheden. Verschillende andere bijdragen die focussen op de implementatie van de Human Rights Act (1998) in de Britse wetgeving tonen evengoed de spanning aan tussen de mensenrechten en de gehechtheid aan de nationale autonomie en rechtstradities.

Terwijl de meeste bijdragen focussen op het incorporeren van internationale normen in een nationale setting, hebben enkele auteurs ook aandacht voor de invloed van nationale rechtscontexten op de ontwikkeling en structuur van de internationale mensenrechten. Zo beschrijft *Michael Rask Madsen* in een zeer lezenswaardige bijdrage hoe de constitutionele tradities en instituties van Frankrijk en Groot-Brittannië een belangrijke bijdrage leverden aan de totstandkoming van de internationale mensenrechten, die vervolgens weer werden geïmporteerd in de nationale rechtstradities van beide landen.

3. Beoordeling

Al bij al zijn de bijdragen in deze bundel van erg hoge kwaliteit. Samen leveren ze een boeiend en leerzaam beeld op van de feitelijke werking en implementatie van internationale mensenrechtennormen in nationale settings. Een minpunt van het boek is wel dat de focus beperkt blijft tot West-Europa. Er wordt bovendien erg veel aandacht besteed aan Groot-Brittannië en Frankrijk, zodat het comparatieve karakter van de bundel eerder licht uitvalt. Deze geografische beperktheid stelt toch een beetje teleur omdat een algemene titel als '*socio-legal perspectives on human rights in the national context*' iets meer nationale en institutionele variëteit in het vooruitzicht stelt. De redacteurs stellen weliswaar dat ze zich doelbewust beperkt hebben tot West-Europa, omdat de 'domesticatie' van de mensenrechten hier veel verder is gevorderd dan in de rest van de wereld. Dat maakt het makkelijker om de specifieke impact van nationale systemen op de bescherming en interpretatie van de mensenrechten na te gaan. Toch meen ik dat enkele vergelijkingen met de ex-communistische landen in Oost-Europa of de nieuwe democratieën in Latijns-Amerika een vollediger en meer gediversifieerd beeld hadden kunnen opleveren. Het zou echter misplaatst zijn deze kritische noot het eindoordeel over 'Human Rights Brought Home' te laten bepalen. Ondanks haar beperkte geografische reikwijdte, levert deze bundel een belangrijke en innovatieve bijdrage tot de sociaal-wetenschappelijke studie van de mensenrechten en het debat over de nationale implementatie van internationale rechtsnormen.

Doorwerking van rechterlijke uitspraken

Vina Wijkhuijs

Bespreking van Simon Halliday, *Judicial Review and Compliance with Administrative Law*, Oxford: Hart Publishing, 2004, 188 pp., ISBN 1-84113-265-9

Over de toepassing van wet- en regelgeving door ambtelijke organisaties is al het een en ander geschreven. Toch blijft een op empirisch onderzoek gebaseerde beschrijving over het feitelijk gebruik van regels en jurisprudentie lezenswaardige kost. In ‘*Judicial Review and Compliance with Administrative Law*’ doet Halliday verslag van een onderzoek naar de doorwerking van rechterlijke uitspraken in de besluitvorming over aanvragen van daklozen voor toekenning van een woning. De context waarin de besluitvorming plaatsvindt wordt gekenmerkt door een grote vraag naar een relatief gering aantal te vergeven woningen, die soms slechts voor beperkte duur als noodopvang dienen. Het onderzoek is uitgevoerd bij drie ambtelijke organisaties die – op lokaal niveau – op basis van de Britse Daklozenwetgeving (*Homelessness Law*) beslissen over welke daklozen voor huisvesting in aanmerking komen. De drie organisaties, gevestigd in respectievelijk Eastbank, Muirfield en Timbergreens, zijn geselecteerd op basis van het gegeven dat zij meerdere malen betrokken waren in rechterlijke procedures.

De centrale vraag die Halliday in zijn onderzoek stelt is in welke mate rechterlijke uitspraken bijdragen aan de rechtmatigheid van ambtelijk handelen.¹ In zijn boek construeert en beschrijft hij een onderzoeksmodel dat kan worden gebruikt om de doorwerking van rechterlijke uitspraken in ambtelijke organisaties te analyseren. Het model onderscheidt vijf factoren die de doorwerking van rechterlijke uitspraken kunnen belemmeren of versterken. De eerste drie factoren doen zich voor op het niveau van de individuele beslismedewerkers. De vierde factor heeft betrekking op de omgeving van de uitvoerende organisatie en de vijfde factor komt voort uit de kenmerken van het bestuursrecht. In het model worden de vijf factoren elk voorgesteld als een continuüm, variërend van laag naar hoog. Als de besluitvormingssituatie in een ambtelijke organisatie op één van de vijf factoren laag scoort dan zal de doorwerking van rechterlijke uitspraken beperkt zijn. Wordt in hoge mate aan de vijf factoren voldaan dan mag worden verwacht dat rechterlijke uitspraken doorwerking vinden.

1 “The aim of this study is to set out a framework for thinking about the extent to which judicial review litigation influences administrative behavior and is capable of securing compliance with the requirements of administrative law” (p. 3).

In het nu volgende zal ik, conform de opbouw van het boek, de vijf factoren uit het analysemodel toelichten. Aansluitend volgen enkele opmerkingen over de waarde van het analysemodel voor rechtssociologisch onderzoek.

1. De beslismedewerkers

Op het niveau van de beslismedewerkers spelen drie factoren een rol. Ten eerste kan de doorwerking van rechterlijke uitspraken worden belemmerd door een gebrekkige verspreiding van juridische kennis en informatie binnen de ambtelijke organisatie. In de door Halliday onderzochte organisaties bleken de beslismedewerkers nauwelijks op de hoogte te zijn van het feit dat hun beslissingen onderwerp waren van rechterlijke procedures. Beslismedewerkers wisten zich soms nog wel een specifiek geval te herinneren, maar over de kenmerken en de uitkomst van die zaak bestond geen eenduidige conclusie. Halliday wijdt de gebrekkige verspreiding van juridische informatie aan de complexiteit van een ambtelijke organisatie, die zelfs een relatief kleine afdeling van een lokale organisatie parten kan spelen. In de door hem onderzochte organisaties zijn besluiten over aanvragen van daklozen het resultaat van meerdere deelbesluiten. Halliday beschrijft hoe de beslissingen over aanvragen worden voorbereid door zogenoemde *case-workers*. Zij leggen de gegevens van cliënten vast in een rapport en nemen op basis daarvan hetzij een positieve hetzij een negatieve beslissing. Ze zijn zelf bevoegd tot het effectueren van afwijzende besluiten; de gevallen waarin tot toekenning van een woning wordt besloten, moeten worden voorgelegd aan de teammanager. De zaken waarover de *case-workers* beslissingen nemen, worden hen aangereikt door een adviserend team waarvan de medewerkers aan de hand van een drietal criteria een eerste schifting in aanvragen maken. Zo dienen aanvragers te beschikken over een geldige verblijfsvergunning, buiten eigen toedoen feitelijk dakloos te zijn en tot de geprioriteerde doelgroepen te behoren (bijvoorbeeld ouders met minderjarige kinderen of bejaarden). In één van de onderzochte organisaties was daarnaast nog weer een ander team verantwoordelijk voor de beslissing welke woning aan een dakloze wordt toegekend. Uit de beschrijving van het besluitvormingsproces wordt duidelijk dat het verspreiden van informatie over rechterlijke uitspraken naar de betrokken medewerkers geen eenvoudige opgave betreft. De aanwezigheid van een juridisch adviseur in de organisatie kan daarin een gunstige rol vervullen. Halliday komt op basis van zijn bevindingen tot de conclusie dat hoe sterker de relatie tussen de beslismedewerkers en de juridisch adviseur, hoe groter de mate van juridische kennis in de ambtelijke organisatie.

Ten tweede is van belang wat Halliday '*legal conscientiousness*' (juridisch normbewustzijn) noemt. Het gaat hierbij om de wijze waarop juridische kennis wordt toegepast. In de drie onderzochte organisaties registreert Halliday een cultuur van wantrouwen ten aanzien van de dakloze cliënten. De *case-workers* gaan ervan uit dat de cliënten leugens vertellen om aan de criteria die gelden om aanspraak op een woning te maken, te voldoen. Cliënten zouden weten 'hoe het spel te spelen'. Cliënten die bijvoorbeeld reeds bij aanvang van het intake-

gesprek in huilen uitbarsten, zouden wel iets te verbergen hebben en ook tegenstrijdigheden in verklaringen worden als bedrog geïnterpreteerd. Volgens Halliday werkt deze cultuur van wantrouwen door in de houding van de beslismedewerkers ten aanzien van de cliënten. Uit de beschrijvingen die hij van de uitvoeringspraktijk geeft, blijkt hoe moeilijk juridische waarden in de besluitvorming doordringen. Hij wijdt dit aan de '*professional intuition*' van de beslismedewerkers. De meer ervaren beslismedewerkers blijken een vertrouwen te hebben opgebouwd in hun eigen capaciteit om reeds bij de eerste kennismaking met een cliënt in te schatten of ze te maken hebben met een waarachtig of leugenachtige cliënt. De professionele intuïtie van de beslismedewerkers toonde een gebrek aan vertrouwen in het recht. Voor de beslismedewerkers was het niet vanzelfsprekend dat het recht bijdraagt aan een juiste beslissing. Daarmee wordt niet bedoeld dat het recht voor de beslismedewerkers irrelevant is; ze blijken juist, op basis van hun kennis over rechterlijke procedures, manieren te vinden om rechterlijke controle te omzeilen. Uit eerdere rechterlijke uitspraken, zo geeft een teamleider bijvoorbeeld aan, hebben ze geleerd hoe dossiers op te bouwen, welke onderdelen de rechter van belang acht en hoe een en ander moet worden gemotiveerd.

De professionele intuïtie is volgens Halliday een bijproduct van routine besluitvormingsprocessen, waarin een grote mate van ambtelijke beleidsvrijheid bestaat. Een zwak juridisch normbewustzijn belemmert bovendien de verspreiding van juridische kennis.

“[T]he failure to apply directly relevant legal knowledge to decision-making was not the product of a failure to disseminate the legal knowledge in the first place. Rather, it was the other way around. The legal knowledge was not disseminated because [the government agency, VW] did not care about applying it to ongoing decision-making.” (p. 68).

De derde factor die volgens Halliday van invloed is op de doorwerking van rechterlijke uitspraken, is 'legal competence'. Met deze term doelt Halliday zowel op de capaciteit van ambtelijke organisaties om de uitspraak en diens implicaties te begrijpen als op de competentie van beslismedewerkers om algemene principes uit rechterlijke uitspraken te ontwaren en deze vervolgens toe te passen in andere, vergelijkbare beslissituaties. Hij wijst in dit verband op de discrepantie tussen de algemene termen waarin de rechter de beginselen van behoorlijk bestuur verwoordt en de starre interpretatie van deze termen in een ambtelijk besluitvormingskader. Als reactie op rechterlijke uitspraken had een uitvoeringsorganisatie gedetailleerde regels opgesteld aan de hand waarvan beslismedewerkers tot een beslissing over een aanvraag konden komen. De manier waarop dit besluitvormingskader vervolgens door de beslismedewerkers werd toegepast, bood de dakloze weinig ruimte zijn of haar situatie toe te lichten. Dat de rechterlijke uitspraken waren vertaald in besluitvormingsprocedures sterkte daarentegen wel het vertrouwen van de beslismedewerkers in de rechtmatigheid van hun handelen. In de drie onderzochte organisaties hadden de

medewerkers een veel positiever beeld van het percentage ‘gewonnen’ rechtszaken dan feitelijk uit de statistieken naar voren kwam.

2. De omgeving van de uitvoeringsorganisatie

Een vierde factor die de doorwerking van rechterlijke uitspraken beïnvloedt, heeft betrekking op de omgeving van de ambtelijke organisatie. Het betreft de invloed van het recht ten opzichte van niet-juridische beoordelingscriteria. Uitvoerende organisaties moeten aan verschillende criteria voldoen. Ze moeten niet alleen aan rechterlijke uitspraken tegemoet komen, maar dienen ook efficiënt en effectief te werken. Halliday stipt de verschillende beoordelingscriteria aan, maar weerhoudt zichzelf om (te) gedetailleerd op hun onderlinge samenwerking in te gaan. Hij wil slechts aangeven dat invloeden vanuit het financieel management, de interne target- en beloningsregelingen, en de politieke context van de ambtelijke organisatie de doorwerking van rechterlijke uitspraken kunnen belemmeren. Mogelijkheden om de invloed van het recht te versterken, lijken bovendien beperkt. In een context waarin vele routine(matige) beslissingen worden genomen, werkt rechterlijke controle slechts in geringe mate als sanctie. Dat een rechter in een uitspraak een besluit bekritiseert, wordt – gezien het grote aantal beslissingen – binnen de organisatie als een onvermijdelijk aspect van het werk beschouwd. Bovendien komen de kosten die aan rechterlijke procedures verbonden zijn niet altijd voor rekening van de eigen organisatie. Daarnaast biedt rechterlijke controle weinig ruimte voor overleg en overreding.

3. Kenmerken van het bestuursrecht

De vijfde en laatste factor die volgens Halliday van invloed is op de doorwerking van rechterlijke uitspraken, komt voort uit de kenmerken van het bestuursrecht. Inherent aan het bestuursrecht is een tweeledige spanning. Ten eerste is er een spanning in de relatie tussen de ambtelijke organisatie en de individuele burger en, ten tweede, tussen ambtelijke beleidsvrijheid en rechterlijke controle. Halliday verduidelijkt beide spanningsrelaties door uit de literatuur over images van ambtelijke organisaties² vier modellen te destilleren die elk een eigen verwachtingspatroon ten aanzien van de ambtelijke organisatie centraal stellen. In de relatie tussen ambtelijke organisatie en burgers onderscheidt hij enerzijds een ‘agency interest’ model en anderzijds een ‘individual interest’ model. In de relatie tussen ambtelijke organisatie en de rechter onderscheidt hij een ‘agency autonomy’ model en een ‘judicial control’ model. In beide gevallen vertegenwoordigen de modellen twee uitersten op een continuüm, waarbij de doorwerking van het recht gebaat is bij respectievelijk het ‘individual interest’ model en het ‘judicial control’ model. In het ‘individual interest’ model houdt de ambtelijke organisatie de belangen van haar cliënten duidelijk voor

2 Hij verwijst onder meer naar Mashaw (1983), Adler & Longhurst (1994), Adler & Henman (2001), Kagan (1978) en Galligan (1996).

ogen, terwijl in het 'agency interest' model bureaucratische routines prefereren. Met een uitspraak beslecht vervolgens een rechter niet alleen een geschil, de rechter dient met de uitspraak ook een boodschap uit te dragen over hoe de ambtelijke organisatie (in het vervolg) dient te handelen. Rekening houdend met de ambtelijke beleidsvrijheid, mag van rechters worden verwacht dat zij een consistente lijn uitzetten ten aanzien van wat zij onder rechtmatig handelen verstaan. Het is echter een welhaast bekend gegeven dat rechters daarover niet altijd even duidelijk en eenduidig zijn, terwijl eenduidigheid in rechterlijke uitspraken de doorwerking van jurisprudentie in het handelen van ambtelijke organisaties juist zou kunnen bevorderen.

4. De waarde van het analysemodel

Het zwaartepunt van het boek ligt op het eerste gezicht bij de beschrijving van de uitvoeringspraktijk in de drie lokale organisaties. De bevindingen die Halliday uit zijn gesprekken met beslismedewerkers opmaakt zijn levendig beschreven, maar overigens niet geheel nieuw. Ook in eerder onderzoek is een beperkte doorwerking van het recht in het handelen van uitvoerende organisaties geconstateerd.³ Zijn onderzoek bevestigt aldus reeds bestaande indrukken van de ambtelijke uitvoeringspraktijk. In zijn boek heeft Halliday echter getracht de elementen die in het handelen van ambtelijke organisaties een rol spelen zo compleet mogelijk in kaart te brengen. Naast de aspecten die de lokale uitvoeringspraktijk kenmerken (een grote of geringe mate van verspreiding van juridische kennis, juridisch normbewustzijn en juridische competentie), heeft hij oog voor de context waarin een ambtelijke organisatie opereert. Daarmee biedt Halliday met zijn analysemodel een raamwerk waarmee vanuit meerdere invalshoeken de doorwerking van rechterlijke uitspraken in een uitvoerende organisatie in kaart kan worden gebracht.

Het model behoeft op onderdelen nog wel verdere verfijning en daartoe moedigt Halliday ook aan. Zo zijn de invloeden uit de organisatie omgeving en het bestuursrecht (c.q. de rol van de rechter) slechts beperkt uitgewerkt. Halliday geeft bijvoorbeeld wel aan dat factoren uit de organisatie-omgeving (zoals het financieel management en de politieke context) de doorwerking van rechterlijke uitspraken kunnen beperken, maar de mate waarin of de wijze waarop deze niet-juridische factoren interveniëren in de doorwerking van rechterlijke uitspraken blijft onderbelicht. Daarnaast richt Halliday wel de aandacht op de rol van de rechter, maar beperkt hij zich tot het bestuursrecht, terwijl, althans in Nederland, een uitvoerende organisatie ook door andere rechterlijke instanties dan de bestuursrechter kan worden bekritiseerd. In hoeverre de doorwerking van rechterlijke uitspraken kan worden verklaard naar de rechterlijke instantie die uitspraak heeft gedaan, of de partij die een rechtszaak aanhangig heeft gemaakt, zijn dan ook vragen voor nader onderzoek.

3 Zie bijvoorbeeld Kagan (1978), Lipsky (1980), Van der Torre (1999), Hertogh (1997), Van Montfort (1991) en Van Zoest (1992 en 1989).

Literatuur

- ADLER, M. & P. HENMAN (2001) 'e-Justice: A Comparative Study of Computerisation and Procedural Justice in Social Security', 15 *International Review of Law, Computers and Technology*, pp. 195 e.v.
- ADLER, M. & B. LONGHURST (1994) *Discourse, Power and Justice: Towards a New Sociology of Imprisonment*, London: Routledge.
- GALLIGAN, D. (1996) *Due Process and Fair Procedures: A Study of Administrative Procedures*, Oxford: Clarendon Press.
- HERTOGH, M.L.M. (1997) *Consequenties van controle: de bestuurlijke doorwerking van het oordeel van de administratieve rechter en de Nationale Ombudsman*, 's Gravenhage: Vuga.
- KAGAN, R. (1978) *Regulatory Justice: Implementing a Wage-Price Freeze*, New York: Sage.
- LIPSKY, M. (1980) *Street-Level bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York: Sage.
- MASHAW, J. (1983) *Bureaucratic Justice: Managing Social Security Disability Claims*, New Haven: Yale University Press.
- MONTFORT, A.J.G.M VAN (1991) *De regels van het huis: ambtelijke regeltoepassing bij de gemeentelijke woonruimteverdeling*, Groningen: Wolters-Noordhoff
- TORRE, E.J. VAN DER (1999) *Politiewerk: politiestijlen, community policing, professionalisme*, Alphen aan den Rijn: Samson.
- ZOEST, A.J. VAN (1992) 'Doorwerking van jurisprudentie in het beslissingsgedrag van gemeenten', *Bestuurswetenschappen* nr. 2, pp. 465-479.
- ZOEST, A.J. VAN (1989) 'De invloed van jurisprudentie op het handelen van bestuursorganen', *Bestuur* nr. 2, pp. 44-47.

Over de auteurs

JULIA ARNSCHEIDT is verbonden aan het Van Vollenhoven Institute for Law and Governance and Development in Leiden. Zij schrijft momenteel een proefschrift over natuurbehoudsbeleid in Indonesië. Daarnaast redigeert zij (met J. Otto) een boek over wetgevingsprocessen in ontwikkelings- en transitie-landen en bereidt zij een postdoc onderzoeksproject voor over participatieve wetgeving in Indonesië. In haar onderzoeksactiviteiten gaat haar belangstelling met name uit naar vraagstukken van legitimiteit, ideologie en recht. Zij schreef: 'Towards Integrated Environmental Policymaking in Indonesia?', in: N. Niesen & A. Bedner (eds), *Towards Integrated Environmental Law in Indonesia?* Leiden: CNSW (2003); en voorts: met J. Otto en S. Stoter, 'Legislative Theory to Improve Law and Development Projects', 2004(4) *Regelmaat*, p. 121-135.

HANS BOUTELLIER is algemeen directeur van het Verwey-Jonker Instituut en bijzonder hoogleraar Politie- en veiligheidsstudies aan de VU.

VEERLE VAN GIJSEGEM studeerde criminologie aan de Universiteit Gent, rechten aan de Vrije Universiteit Brussel en antropologie aan de Université Libre de Bruxelles. Zij is thans werkzaam als praktijkassistent criminologie aan de Vrije Universiteit Brussel en als praktijkassistent antropologie aan de Université Libre de Bruxelles. Daarnaast geeft zij onder meer cursussen Rechts-sociologie en Preventiemethodieken aan de Erasmushogeschool Brussel.

BETTY DE HART is senior onderzoekster bij het Centrum voor Migratierecht van de Radboud Universiteit Nijmegen. Haar huidige onderzoek betreft debatten en praktijk van meervoudige nationaliteit. Zij promoveerde in februari 2003 aan de Radboud Universiteit Nijmegen op het rechtssociologisch proefschrift *Onbezonnen vrouwen. Gemengde relaties in het nationaliteitsrecht en het vreemdelingenrecht*. Zij publiceerde over de onderwerpen gemengde relaties en vreemdelingenrecht, nationaliteitsrecht, familierecht en internationale kind-ontvoering.

JOKE KUSTERS is licentiaat in de rechten (Universiteit Antwerpen) en behaalde een aanvullende opleiding in de Sociale en Culturele Antropologie aan de KU Leuven. Momenteel is zij werkzaam als doctoraalassistent aan de Faculteit Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Antwerpen, waar zij een rechtsantropologisch proefschrift voorbereidt over *Halacha* en de Joodse vrouw. Zij is werkzaam in het domein van rechtsantropologie en het recht van minderheden. Recentelijk publiceerde zij over de rechtspositie van woonwagenbewoners en over de huisvestingsproblematiek van allochtonen.

NIELS VAN MANEN is universitair docent bij de Afdeling Algemene Rechtsleer (Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Amsterdam), voorzitter van de Commissie voor de Politieklachten Amsterdam-Amstelland en raadsheer plaatsvervanger. Hij publiceerde o.a. over rechtshulpverlening, openbaar bestuur, rechtspluralisme en de multiculturele samenleving. Hij is met A.J. Hoekema de auteur van: *Typen van legaliteit: ontwikkelingen in recht en maatschappij* (2000). Voorts was hij redacteur van de bundel: *De multiculturele samenleving en het recht* (2002).

ROB SCHWITTERS is UHD rechtssociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij heeft gepubliceerd over juridisering van medische beslissingen, sociale zekerheid, aansprakelijkheid, en de risicomaatschappij. Verder schreef hij een inleidende cursus rechtssociologie: *Recht en samenleving in verandering*, Kluwer 2000.

GERT VERSCHRAEGEN is als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan het departement sociologie van de Katholieke Universiteit Leuven. Zijn onderzoeksinteresses liggen op het domein van de algemene sociologie, het comparatief sociaal beleid, de politieke theorie en de mensenrechten. Recente boekpublicaties zijn: *Rawls. Een inleiding in zijn werk* (2002, met R. Tinnevelt); *De verleiding van de ethiek. Over de plaats van morele argumenten in de huidige maatschappij* (2003, met I. Devisch); *Internationale rechtvaardigheid. Over politiek en ethiek in een mondiaal tijdperk* (2005, met R. Tinnevelt) en *Enabling Social Europe* (2005, met B. Von Maydell, R. Muffels, e.a.).

VINA WIJKHUIJS is als promovendus verbonden aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit van Tilburg. Zij werkt aan een proefschrift over de doorwerking van rechterlijke uitspraken in de uitvoering van de asielprocedure. Zij studeerde bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en was nadien onder meer als (senior-)onderzoeker werkzaam bij ES&E. In die hoedanigheid heeft zij, in opdracht van gemeenten en ministeries, diverse projecten uitgevoerd op het terrein van (wijk)veiligheid, criminaliteit en maatschappelijke integratie.

Heksenprocessen

Wie denkt dat heksenprocessen tot het verleden behoren, heeft het bij het verkeerde eind. *Veerle van Gijsegem* reisde af naar Ivoorkust en interviewde onder anderen dorpschoude van de bevolkingsgroep Wê over vormen van geschilbeslechting. Hoewel heksenprocessen aanvankelijk geen deel uitmaakten van haar onderzoek, raakte Van Gijsegem meer en meer bij dit onderwerp betrokken. Zelfs kreeg zij de vraag voorgelegd: 'Is die *kwinyo* (blanke vrouw) soms zelf een heks?'

Dubbele nationaliteit

De Nederlandse overheid ziet dubbele nationaliteit vooral als een belemmering voor integratie van immigranten. Dubbele nationaliteit leidt tot dubbele loyaliteit, is de gedachte. *Betty de Hart* gaat aan de hand van interviews met personen met een dubbele nationaliteit na welke vooronderstellingen over deze personen juist en onjuist zijn, en, meer in het algemeen, welke betekenis de dubbele nationaliteit voor hen heeft.

Signaalwerking

Geïnspireerd door minder bekende opvattingen van de Noorse rechtssocioloog Vilhelm Aubert belicht *Rob Schwitters* positieve symbolische effecten van wetgeving. De beweegredenen van mensen om zich naar het recht te voegen, zijn niet louter te herleiden tot berekening of overtuiging. Mensen schikken zich vaak terloops, zonder veel reflectie of calculatie, naar het recht. Het begrip signaalwerking duidt op de gedragscoördinerende functie van het recht bij de wederzijdse afstemming van verwachtingen.

Tussen voorzorgcultuur en veiligheidsutopie

De rubriek Forum bevat een repliek van *Hans Boutellier* op de kritische bespreking van zijn boek 'De Veiligheidsutopie' door Roel Pieterman (zie *Recht der Werkelijkheid* 2004/2). Hoe is de spiraal van risico-angst-preventie-risico enzovoort te doorbreken? Niet door de angst te ontkennen of de schuldvraag uit de weg te gaan. Boutellier bepleit onderzoek naar de wijze waarop fatsoenlijk vorm kan worden gegeven aan een preventiecultuur of voorzorgmaatschappij. En hij geeft uitsluitel over de vraag of hij zich nu wel of niet als postmodernist beschouwt.